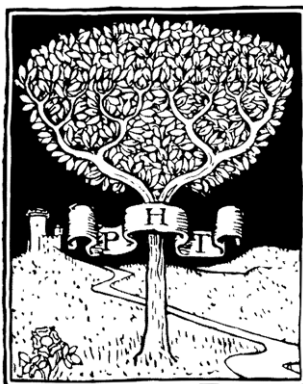

PERSONHISTORISK TIDSKRIFT

2015:2 ♡ Årgång 111

PERSONHISTORISK TIDSKRIFT

Redaktör
Jenny Björkman

Utgiven av Personhistoriska samfundet
2015:2

Personhistorisk tidskrift

Personhistorisk tidskrift utges med stöd av Patriotiska Sällskapet, Torsten Söderbergs stiftelse, Åke Wibergs stiftelse, Magn. Bergvalls stiftelse och Klas de Vylders fond.

ANSVARIG UTGIVARE

Personhistoriska samfundet genom redaktör Jenny Björkman,
Levertinsgatan 1, 112 52 Stockholm. E-post: jenny.bjorkman@rj.se

Medlemsavgiften är 200 kr/år och betalas till plusgiro 2538-7. Inbetalningskort kommer medlemmarna tillhanda i början av året. Prenumerationsavgiften för institutioner i hela världen är 220 kr plus porto.

KONTAKT

Samfundets sekreterare är Lena Milton, info@personhistoriskasamfundet.se. Ansvarig för medlems- och prenumerantregister samt distribution är Peeter Mark, pht@personhistoriskasamfundet.se. Personhistoriska samfundets webbplats: www.personhistoriskasamfundet.se. Förfrågan om äldre nummer av PHT ställs till Lena Milton.

GRAFISK FORM OCH ORIGINAL

Art-O-Matic, Stockholm

TRYCK

Norrbacka tryckeri (Stockholm) och Grafiska punkten (Växjö) i november 2015.

Manus ska levereras som redigerbara digitala filer till redaktören per e-post. Fotnoter placeras som vanligt längst ner på varje sida. Bifoga gärna några rader till vår spalt "Medarbetare i detta nummer" samt lämpliga bilder eller förslag till illustrationer. Bilder skickas antingen som digitala filer eller per post som original. Redaktionen återsänder bilder som bifogats.

Tidskriften tillämpar peer-review. Honorar för medverkan i PHT utbetalas inte, däremot erhåller författare till artiklar kostnadsfritt tio exemplar av det nummer där deras bidrag publiceras. Recensenter erhåller på motsvarande sätt tre exemplar.

PHT publicerar i huvudsak material med historisk eller biografisk inriktning. I fråga om texter av renodlat släkthistorisk eller genealogisk karaktär hänvisas till publikationer med särskild täckning av just dessa forskningsområden.

Från redaktören

I samma veva som det här numret skickades till sättning så nås jag om beskedet att Klas de Vylder har gått ur tiden. Han var sedan en tid tillbaka hedersmedlem i Personhistoriska samfundet. Och faktiskt anledningen till att tidskriften fortfarande ges ut. Den donation han stod för räddade tidskriftens vidare utgivning när andra källor sinade. För personhistoriskt intresserade råder det förstås inget tvivel om att personliga öden och människor är viktiga för historien. Personer kan förändra skeenden. Det visar också Klas de Vylder.

Klas de Vylder blev över hundra år, och hade enligt uppgift in i det sista en "to-do-list" som han sammanställde varje kväll innan han gick och lade sig. Läs Leif Gidlöfs minnesord i detta nummer.

Tidskriften tar som vanligt ett vitt grepp om historien. Den inledande artikeln om Sveno Jacobi är en intressant artikel om en man som under 1500-talet mötte tidens förändrade religiösa klimat och hanterade situationen. Huruvida Skarabiskopen Sveno Jacobi var för eller mot reformationen har historiker tidigare stridit om. Nu levererar Otfried Czaika sitt svar.

Artikeln är emellertid intressant också för att författaren för in nya metoder för historiker som är intresserade av personhistoria. Czaika som forskar om en tid där källorna ofta är få, vittnar om hur dagens digitaliserade arkiv kan bidra till genomgripande förändringar av både forskningen och forskningsfrågorna. Att göra en studie om Sveno Jacobis bibliotek och koppla det till Jacobis syn på reformationen på det sätt som Otfried Czaika gjort, vore omöjligt för bara en handfull år sedan. Studien bygger helt på forskning som drar nytta av nya internationella och digitaliserade arkiv och arkivhandlingar. Det som förr inte gått att göra alls, eller tagit årtal att göra och kostat på i form av otaliga resor till arkiv och bibliotek runt om i Europa, går i dag att göra tack vare digitaliseringen. Också Charlotte Vainio pekar i sin debattartikel om kvinnors historia på digitaliseringens nya möjligheter.

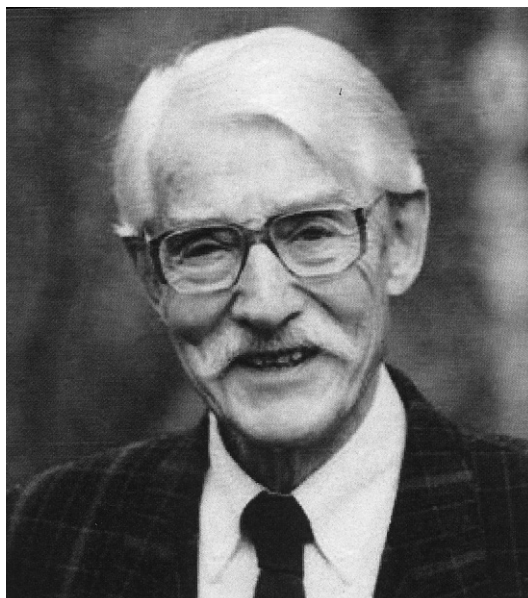
Historiker kan därmed få fram helt ny kunskap, och faktiskt komma närmare människor från förr än vad som tidigare varit möjligt. I artikeln visar Czaika att Jacobi troligen feltolkats tidigare just för att man inte haft tillgång till hans böcker i den tidigare forskningen. Tekniken gör det emellertid möjligt att omtolka inte bara vilka böcker han ägde, utan därmed också hans inställning till reformationen.

För personhistorien är det förstås extra intressant att ny teknik som digitalisering av arkiv och dokument samtidigt kan göra forskningen både mer internationell – inte minst genom komparationer – och lokal. Med teknikens hjälp kan dokument, personer och enskildheter spåras lättare och snabbare. Förhoppningsvis kommer Personhistorisk tidskrifts läsare se fler följder av hur den nya tekniken kan hjälpa förståelsen av det förgångna i framtiden.

Trevlig läsning!

Jenny Björkman

Vi minns

Vår hedersmedlem Klas de Vylder avled den 25 september under sitt hundraförsta år. Hans föräldrar var pionjärer inom folkhögskolerörelsen, själv arbetade han som ekonom och revisor. Hans starka kulturella och sociala intressen är väl omvittnade. På 1990-talet grundade han en stipendiefond för invandrarförfattare, och han månade även om arkiven och deras forskningsfrämjande roll. Helt på eget initiativ kontaktade han oss förra året, när han förstått de ekonomiska svårigheter samfundet hamnat i genom främst Vetenskapsrådets ändrade policy för tidskriftsstöd. Hans oerhört generösa donation gav oss ett utrymme att tänka framåt. Utan den är det osäkert om utgivningen hade kunnat fortsätta, i varje fall utan ett längre avbrott. Vi minns en lågmäld och ödmjuk person, som sist av allt ville framhäva sig själv.

Leif Gidlöf, Personhistoriska samfundets ordförande

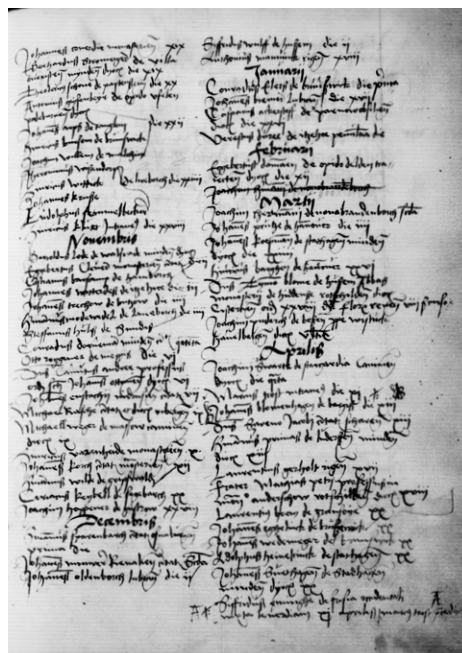
Innehållsförteckning

	Artiklar	
<i>Otfried Czaika</i>	Om en biskop, ett bibliotek och 1500-talets biografiska problem: Skarabiskopen Sveno Jacobi och böckerna	147
<i>Ulrica Söderlind</i>	Årstafruns omsorger – exempel från dagböckerna	177
<i>Britt-Marie och Nils Erik Villstrand</i>	I rikets och nationens tjänst. General Torsten Stålhandske 1594–1896	191
<i>Åke Lilliestam</i>	Författarvänner	207
<i>Charlotte Vainio</i>	Kvinnors historia och skolböckerna	211
	Recensioner	
<i>Kerstin Assarsson-Rizzi</i>	Claes Annerstedt. Historia om en glömd historiker <i>Av Torgny Newéus</i>	226
<i>Ulf Hamilton</i>	Tage Erlander Dagböcker 1966–67 <i>Av Sven Erlander</i>	229
<i>Peter Danielsson</i>	Ivan Lönnberg – konstnären som stupade i första världskriget <i>Av Sören Björklund</i>	233
<i>S. Gunnar Edlund</i>	Svenskt frikyrkolexikon <i>Av Jan-Åke Alvarsson</i>	234
<i>Jan Samuelson</i>	Pennförare i periferin. Österbottniska sockenskrivare 1721–1868 <i>Av Sten Westerberg</i>	237
	Medarbetare i detta nummer	242
	Personregister	244

Om en biskop, ett bibliotek och 1500-talets biografiska problem: Skarabiskopen Sveno Jacobi och böckerna¹

Av Otfried Czaika

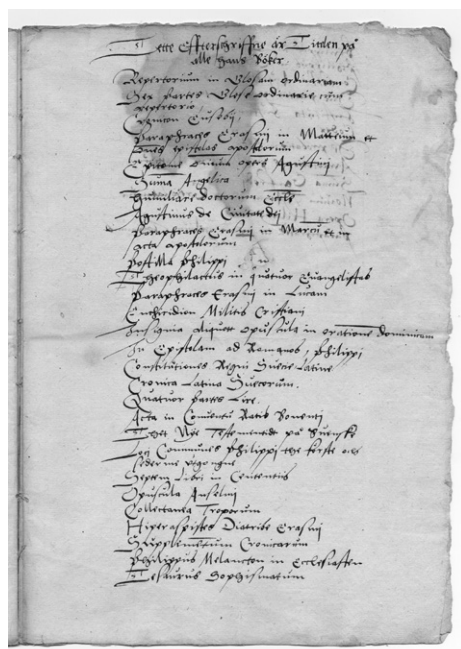
För flera decennier sedan publicerade Christian Callmer i *Personhistorisk tidskrift* förteckningar över svenska studenter i Wittenberg och Rostock, alltså de universiteten som majoriteten av de svenska studenterna besökte på 1500-talet.² Callmers gedigna arbeten är inte bara utvärderingar av de respektive universitetens matriklar, utan bidrar även med information om andra källor som kan belysa de olika studenternas biografier. Callmers studier har visat sig vara ett oundgängligt hjälpmedel för all den forskning som rör de svenska studieresorna under senmedeltiden och den tidigmoderna tiden. Samtidigt aktualiserar dessa förteckningar ett problemfält omkring svenska studenter i utlandet som den historiska forskningen bara ytterst sällan diskuterar, nämligen hur begränsad den biografiska informationen är som vi förfogar över och vilka slutsatser som rimligen kan dras. I många fall vet vi bara

Sveno Jacobi inskrev sig den 13 april 1508 vid universitetet i Rostock. Matrikelbuch Rostock 1507–1508. Foto: Rostocks universitet

namnet på en svensk student och att han immatrikulerade sig under ett visst år vid ett visst universitet. Ofta är födelse- och dödsåret okänt. Ibland finns ytterligare information som rör härkomst eller senare livsöden som till exempel karriärvägar i kyrkan eller statsförvaltningen. Självklart är källäget generellt bättre så fort man sysslar med personer som tillhörde samhällets eliter, som adeln, borgerskapet eller personer som senare i livet blev högt uppsatta kyrkomän som biskopar. Men även i dessa fall finns det oftast svarta hål där källorna tigger.

Det oftast mycket bristfälliga källäget är dock inte bara det enda problemet när vi kommer till 1500-talets personhistoria. Ett annat problemfält som är vitalt sammankopplat med detta är historikernas, historieskrivningens och samhällets behov av att skapa en berättelse, ett kollektivt minne. Detta leder till ett, troligen för det mesta omedvetet, behov att tillföra narrativa moment som kan täppa till de svarta hålen. Det är naturligtvis mycket otillfredsställande att berätta en historia som genomgående markerar hur lite man egentligen vet och att det man vet är mera punktuellt och knappast någon enhetlig och koncis (biografisk) berättelse. Principiellt sett så är det nog – just på grund av det bristfälliga källäget – en viktig och berömvärd uppgift att arbeta rekonstruktivt, att försöka hitta rimliga tolkningar som kan fylla de nollställena som finns. Men många historiska framställningar präglas av att det narrativa momentet har ta-

"Thette effterschiffne är titeln på alle hans böcker". Boklistans första sida ur *Sveno Jacobis bouppteckning* *Sveno Jacobis papper*, Riksarkivet. Foto: Emre Olgun, Riksarkivet

git över på vetenskaplighetens bekostnad: där medvetandet om den osäkra grunden borde styra den historiska presentationen förförs vi av att presentera historiska sanningar. Vi inordnar personer i ett narrativ som har hjältar och anti-hjältar, men också sina statister. Saken kan kompliceras ytterligare eftersom forskningen oftast är nödd och tvungen att rekonstruera personliga övertygelser ur ett tämligen bristfälligt källäge.

Bokhistoria som ett komplement till personhistoria

En person vars liv på ett paradigmatiskt sätt belyser detta allvarliga heuristiska problem är Skarabiskopen Sveno Jacobi (död 1554). Eftersom han levde under reformationstiden har forskningen, helt berättigat, försökt att placera Sveno Jacobi på 1500-talets religiösa karta. Detta har inte varit en enkel uppgift eftersom källorna inte bara är få, utan också ytterst fåordiga när det kommer till personliga övertygelser eller intressen. Det existerar förvisso en lång rad aktstycken i bland annat Gustav Vasas och Hans Brasks registratur³ eller i Sveno Jacobis samling i Riksarkivet som förser oss med en hel del information om Sveno Jacobi. Dessa källor är dock oftast relaterade till den mera fiskala delen av hans verksamhet⁴ eller förmedlar mera dagsaktuell information om olika händelser i Europa. Det idéhistoriska och teologiska värde som finns i dessa källor är i allmänhet ytterst begränsat.

Sveno Jacobi brevväxlade regelbundet med sina kolleger och andra personer i det svenska riket. Förutom Hans Brask (1464–1538) fanns till exempel också Laurentius Andreae (efter 1470–1552) och Laurentius Petri (1499–1573) bland Jacobis korrespondenspartners. Dessa brev kan åtminstone delvis belysa teologiska frågor. Ändå måste dessa handlingar användas med en viss återhållsamhet. Med undantag av breven som Sveno Jacobi skickade till Hans Brask finns nämligen inga brev bevarade som har Jacobi som avsändare. Det som en gång

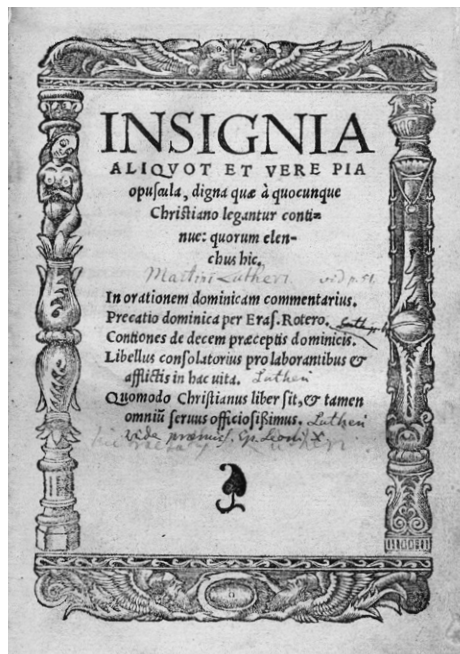
var en korrespondens mellan två, eller möjligen flera inblandade parter möter vi således i dag nästan uteslutande en envägs-kommunikation. Även om Sveno Jacobis papper förser oss med en del information om teologiska frågor och ställningstaganden, gäller det att vara medveten om att breven till Sveno Jacobi berättar mer om avsändarens religiösa övertygelse och hur denne uppfattade Sveno Jacobi och mindre om Skarabiskopens egna teologiska preferenser.

Även i ett komparativt nordiskt perspektiv är det relativt tunnslätt med källmaterial vad gäller Sveno Jacobi. En del samtida teologer – som till exempel reformatörerna i det svenska riket Olaus och Laurentius Petri samt den finske reformatorn Mikael Agricola⁵ eller den danske karmelitmunken Paulus Helie (ca 1485–1534 eller senare), som kan räknas till en av reformationens mest bestämda motståndare i Norden – lämnade efter sig ett betydligt bättre källunderlag. Vidare tillhörde Sveno Jacobi tydligen inte de svenska 1500-talsteologer som kände ett större behov av att skriva sammanhängande, resonerande teologiska texter. Att det i dag inte finns en enda resonerande teologisk text kvar som har skrivits av Sveno Jacobi beror nog knappast på att sådana texter inte har bevarats. Det är mycket mera troligt att sådana texter inte existerat alls. Som merparten av sina kolleger i det svenska riket på 1500-talet var Sveno Jacobi nog en uttalad praktiker som nöjde sig med att recipiera, det vill säga att i första hand läsa om teologiska frågeställ-

ningar och att tillämpa det han hade läst och lärt sig, och att lösa praktiska, kyrklig-teologiska problemställningar. Enbart en liten minoritet av de svenska biskoparna under senmedeltiden och under reformationsårhundradet var verksamma som teologiska författare som till exempel Sveno Jacobis efterföljare Erik Falk (1510–1569). Att huvudkällorna om Sveno Jacobis religiösa gärning antingen är relaterade till hans bokäggande eller av en rad brev, som diskuterar enstaka teologiska frågor, är nog därför betecknande för hela hans teologiska verksamhet.

Enbart en mindre del av de bevarade aktstycken som berättar någonting om Sveno Jacobis liv gäller alltså teologiska frågor och lämpar sig sålunda bättre för en beskrivning av Skarabiskopens teologiska intressen. Det ringa antalet källor som berättar om Sveno Jacobis teologiska verksamhet gör det dessutom ytterst svårt att få en sammanhängande bild av hans religiösa tankevärld. Det kan därutöver vara mycket vanskligt att hänvisa till exempelvis ett brev av Jacobi som tillkom i en mycket speciell, kanske unik, kyrklig situation, som var knuten till hans ämbetsutövning, och hävda att detta brev skulle kunna beskriva hans teologiska övertygelse under en längre period av hans liv.

Eftersom källorna som berättar någonting om Sveno Jacobis religiösa preferenser är tunnsådda, så har forskningen i synnerhet använt hans bibliotek för att kunna tolka hans teologiska position. Biblioteket, som redovisas i Sveno Jacobis bouppteckning, tillhör det fåtal kända 1500-talsbok-

samlingar som ägdes av personer i Sverige. År 2009 diskuterade kyrkohistorikern Lennart Tegborg återigen Sveno Jacobis boksamling i samband med en artikel som behandlar Skarabiskopens religiösa inställning och upprepade det som hittills har varit forskningens konsensus.⁶ För Tegborg är Sveno Jacobis bibliotek det inledande och viktigaste belägget för att biskopen skulle ha varit "bibelhumanist" och katolsk "reformist":

[...] Sven Jacobi [...] själv blev bibelhumanist. Det framgår av hans bibliotek, som bland annat innehöll böcker av Erasmus och Melanchthon. Av Luthers reformatoriska tankar hade Sven Jacobi däremot inte påverkats. När Luther 1517 spikade sina teser var Sven Jacobi tillbaka i Skara. Enligt bouppteck-

teckningen efter Sven Jacobi fanns inte några av Luthers skrifter i hans bibliotek, inte heller några böcker av Olaus Petri. Däremot fanns *Confessio Augustana*.⁷

Det Tegborg tydligen – liksom flera andra före honom – reagerar på är att Philipp Melanchthon (1497–1560) och Erasmus av Rotterdam (omkring 1467–1536) nämns tämligen ofta, åtta respektive fyra gånger, och att Martin Luther (1483–1546) inte nämns alls i Sveno Jacobis bouppteckning. Det bokhistoriska och teologiska källvärdet i boklistan, som saknar hänvisning till samtida författare eller bearbetningar, kommenteras dock inte. Skälet till detta är troligen att det tidigare hade varit en mycket tidskrävande uppgift att rekonstruera med hjälp av både tryckta och handskrivna kataloger över både svenska och andra europeiska samlingar både titlarna och författarna som figurerar i bouppteckningen.

Sedan drygt ett årtionde är situationen dock en annan. Nuförtiden förfogar vi över mycket heltäckande digitala verktyg, i synnerhet databaser som VDI6 och HPB,⁸ som gör det möjligt att identifiera titlar och författare som nämns i exempelvis handskrivna bouppteckningar. På så sätt går det också att rekonstruera den absoluta merparten – över 90 procent – av böckerna som ingick i Sveno Jacobis boksamling. En körning av titlarna som nämns i bouppteckningen mot databaserna genererar mycket intressanta resultat. För det första så är det möjligt att se att bouppteckningsförrättaren för det mesta antecknade med

mycket stor akribi de ord som är satta med versaler på titelbladet. Därmed kan dock inte bara verket och i många fall en unik utgåva eller upplaga identifieras, utan också författare som inte nämns i bouppteckningen.

En sådan granskning av Sveno Jacobis boksamling blottlägger många olika skikt. Som påpekades är det för nästan alla böcker som nämns i bouppteckningen möjligt att bestämma titel och författare. Vidare kan bibliotekets kronologiska samlingsuppbyggnad beskrivas. Den sträckte sig över närmast ett halvt århundrade, från Sveno Jacobis studietid i Rostock över hans kyrkliga tjänstgöring i Skara stift fram till hans dödsbädd i domprostgården i Skara. Denna samlingsuppbyggnad präglades inte bara av nyförvärv utan också av gallringar. Bouppteckningen efter Sveno Jacobi är nämligen inte den enda källan som berättar om Sveno Jacobis bokäggande. Flera svenska bibliotek – främst Kungliga biblioteket – äger böcker som inte figurerar i bouppteckningen men som bevisligen ägdes av Sveno Jacobi någon gång under hans liv. Skarabiskopen samlade alltså inte bara böcker, han gallrade också – ett faktum som hittills har förbisetts av de som tidigare yttrade sig om denna boksamling. De fyrtio titlarna som nämns i bouppteckningen kan med hjälp av de bevarade böcker som ägdes av Sveno Jacobi i olika biblioteks samlingar utökas till minst 55 tryck (och i några fall också handskrifter) som han ägde under sin livstid. Sveno Jacobis boksamlade återspeglar således en dynamisk process och inte ett över många

årtionden statistiskt teologiskt intresse. Men den bild vi därigenom får av boksamlaren och teologen Sveno Jacobi skiljer sig avsevärt från den som tidigare tecknats av forskningen.

Det avgörande skälet till att Sveno Jacobis boksamling har så stor betydelse för bedömningen av hans teologiska övertygelse, är alltså för det första att de övriga källorna utgör ett rätt torftigt idéhistoriskt och teologiskt underlag – även för nordiska förhållanden. På de följande sidorna ska vi därför – efter en presentation av Sveno Jacobis biografi som främst är en redovisning av biografisk rådata som rör hans livsväg och karriär – ägna oss åt en bokhistorisk granskning av Sveno Jacobis bibliotek och se hur hans personliga religiösa intressen kan beskrivas utifrån en djupgående bokhistorisk analys. Därefter ska som ett sorts lackmusprov resultatet av den bokhistoriska analysen jämföras med det vi annars vet om Skarabiskopens teologiska positioneringar.

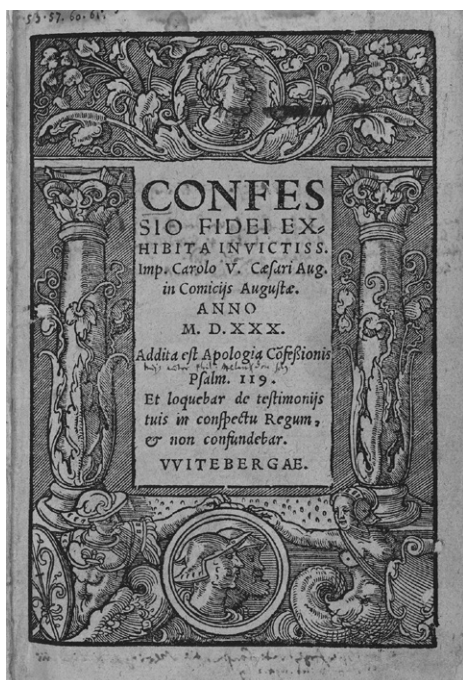
En kort biografi

Sveno Jacobi föddes i en adelsfamilj på 1480-talet. På mödernet härstammade han förmodligen från Flundre härad. Efter skolgång i Skara, där han antagligen blev kanik, skrev han den 13 april 1508 in sig som student vid Rostocks universitet som "Dns. Szweno Iacobi civitatis Scharensis",⁹ herr Sveno Jacobi från Skara. Uppgiften i Rostock-universitetets matrikel att Jacobi kommer från Skara behöver inte nödvändigtvis betyda att han föddes där. Det kan

också vara så att han angav sin stiftstillhörighet eller efter avslutad skolgång vid domkapitlets skola sin skolstad som sista vistelseort före studierna i utlandet.¹⁰ Han promoverades till baccalaureus vid Rostocks universitet efter den 14 april 1508.¹¹

I litteraturen om Sveno Jacobi figurerar uppgiften att han även studerade i Leuven och kanske också vid universitetet i Köln.¹² Det är dock inte möjligt att styrka antaganden om Jacobis studievistelser vid dessa lärosäten. Varken i Leuvens eller Kölns universitetsmatriklar återfinns nämligen Sveno Jacobis namn.¹³

När Sveno Jacobi återvände till Sverige hade han i alla fall blivit magister. Efter sin hemkomst år 1510 blev han medarbetare till dåvarande biskopen i Skara, Vincent Melhusen (död 1520). I Skara verkade han under 1510-talet som kanik, skolföreståndare och biskopskansler. I de politiska strider som skulle leda till Kalmarunionens upplösning tog Jacobi ställning för Sten Sture och senare Gustav Vasa. År 1520 bevitnade han Kristian II:s kröning i Stockholm och Stockholms blodbad, där bland annat Skarabiskopen Vincent avrättades utan dom. Antagligen på grund av sin juridiska skolning var Jacobi samma år bisittare i en nämnd som fastslog att brotten som hade begåtts av riksföreståndaren och dennes anhängare kunde betecknas som kätteri. Antagligen kände sig Jacobi därtill, liksom Linköpingsbiskopen Hans Brask (1464–1538), "nödd och tvungen". Kort därefter möter vi honom nämligen som en av Gustav Erikssons betrodda. År 1523 blev han an-

Det i Sveno Jacobis bouppteckning redovisade exemplaret av Confessio Augustana har inte bevarats. På bilden ett exemplar ur Kungliga bibliotekets samlingar (Wittenberg, 1531). Kungliga biblioteket, 289 Pr2 27:1. Foto: Andrea Davis Kronlund, Kungliga biblioteket

ställd i det kungliga kansliet, 1524 utsågs han till konungens kansler.

Riksdagen i Västerås år 1527 blev en milstolpe för reformationen i Sverige, oavsett om beslutets formulering att Guds ord skulle "renliga predikat varda" innebar ett klart ställningstagande för reformationen eller om det utgjorde en tämligen luddig förklaring som de olika religiösa lägren

kunde tolka på sitt sätt. Den senmedeltida svenska kyrkan framtogs i mångt och mycket genom Västerås recess, alltså riksdagens beslut, sin ekonomiska och därmed maktpolitiska ställning. En mycket påtaglig följd av riksdagen var bland annat att biskopen i Linköping, Hans Brask, lämnade Sverige för gott. Den romerska kyrkan i Sverige hade därmed förlorat sin viktigaste apologet och reformationen en av sina hårdaste och mest lärda motståndare. Några månader efter riksdagen i Västerås 1527 utnämndes Sveno Jacobi av konungen till domprost i Skara. Sedan 1522 hade Magnus Haraldsson (död ca 1550) varit vald biskop i Skara (*electus*). Till skillnad från Magnus Haraldsson var Jacobi inte inblandad i Västgötaherrarnas uppror 1529. På grund av delaktigheten i upproret dömdes Haraldsson i sin frånvaro till döden. Men någon gång under våren 1529 lämnade Haraldsson landet.

Sommaren 1529 förordnades därför Sveno Jacobi av konungen att sköta stiftet som tillsynsman.¹⁴ I januari 1530 valdes han till biskop i Skara. Både konungen och Laurentius Andreae uppmanade den i början tveksamme Sveno Jacobi att åta sig uppgiften.¹⁵ Skara stifts domkapitel informades den 15 februari 1530 av konungen om att Jacobi med riksrådets samtycke hade utnämnts till biskop i stiftet.¹⁶ Samma år valdes biskopen i Åbo Martin Skytte till ärkebiskop. Skytte avböjde dock varpå även Sveno Jacobi tillfrågades som dock inte heller ville åta sig detta ämbete.¹⁷ Den 27 augusti 1531 vigdes Sveno Jacobi tillsammans med Johannes Boetii (död 1553),

electus i Växjö, i Strängnäs domkyrka till biskop. Biskopsvigningen förrättades av biskoparna Petrus Magni (ca 1460–1534) i Västerås och Magnus Sommar (ca 1480–ca 1543) i Strängnäs.¹⁸

I december 1539 utnämnde Gustav Vasa den pommerske adelsmannen Georg Norman (död 1552 eller 1553) till superintendent över hela den svenska kyrkan. Detta innebar bland annat att det traditionella svenska kyrkostyret, i synnerhet ärkebiskopen och biskoparna, åsidosattes till förmån för en centraliserad och av kungen styrd, riksomfattande kyrkoledning. Sveno Jacobi fungerade därför som vice-kansler i den nya landskapsstyrelsen, där konungens svåger, Gustav Olofsson Stenbock (1502–1571), också ingick som kungens ståthållare och så kallad konservator över stiftet. Tillsammans med ståthållaren och några andra ämbetsmän tillkom vice-kanslern det administrativa och juridiska styret i Västergötland.¹⁹ År 1540 visiterade Georg Norman stiftet i Skara, vilket bland annat medförde ett starkare centralt grepp om stiftsorganisationen, kontroll av läran och ceremonierna samt uppbörd av hjälpskatt.

I slutet av år 1543 skickade konungen Erik Svenonis Hjort, tidigare hovpredikant och senare kyrkoherde i Skellefteå, till Skara som Sveno Jacobis medhjälpare. Den 26 februari 1544 entledigades den ca 60 år gamle Jacobi (möjligen på egen begäran) från sitt ämbete.²⁰ Efter Erik Svenonis Hjorts (död 1545) var biskopsstolen i Skara vakant i två år. Under denna tid var domprosten Sveno Jacobi återigen den ledande personen i stiftet. Som ny ordi-

narius över Skara stift tillträdde magister Erik Falck år 1547. I augusti 1554 dog Sveno Jacobi i domprostgården i Skara.

När Skarabiskopen Sveno Jacobi dog lämnade han efter sig ett bibliotek som omfattade ca fyrtio böcker. Redan 1897 återgav Fridolf Ödberg Sveno Jacobis bouppteckning som bland annat innehåller underrubriken ”Thette effterschriffne är titeln på alle hans böcker”, det vill säga en lista över hans boksamling.²¹ Bouppteckningen tillkom den 22 augusti 1554 i närvaro av lagmannen Olof Persson (Örnfoot till Stora Bjurum), fogden Sigge Svensson och Skara stifts ordinarius, Erik Falck.²²

Luther

Låt oss börja med författarna som ingick i Sveno Jacobis bibliotek. Det som har varit det huvudsakliga belägget för Sveno Jacobis påstådda reformkatolicism var att han inte skulle ha ägt några verk skrivna av Martin Luther. Denna tes kan dock med säkerhet falsifieras. Bakom titeln *Insignia aliquot opuscula in oratione Dominicam* döljer sig nämligen ett i Basel 1524 tryckt samlingsverk som omfattar en text Erasmus av Rotterdam (*Precatio dominica*, som är en uttolkning av Herrens bön) och tre av Martin Luther i latinsk språkdräkt: *Om en kristen människas frihet* (*Quomodo Christianus liber sit*), en undervisande respektive kateketisk text som förklarar de tio budorden (*Contiones de decem praeceptis dominicis*) samt tröstmoken *Libellus consolatorius pro laborantibus et afflictis in hac vita* där Luther exemplifierar hur den genom Guds

Reformationen högsågtade Erasmus av Rotterdam och ansåg att han tillhörde det reformatoriska partiet. Antagligen på Melancthons initiativ avbildade målaren Lucas Cranach d.y. år 1558 på ett epitaf Erasmus tillsammans med Wittenbergreformatorerna. Synen på Erasmus av Rotterdam bland reformatoriska kretsar har för övrigt sin motpol i den romerska kyrkan som värderade hans humanistiska och teologiska insatser som kätteri. Lucas Cranach d.y:s så kallade Meienburgisches Epitaph befann sig ursprungligen i St. Blasius-kyrkan i Nordhausen, men förstördes under andra världskriget. I Lutherhalle Wittenberg finns dock en mycket väl bevarad kopia av målningen. På bilden från vänster Johannes Forster, Georg Spalatin, Martin Luther, Johannes Bugenhagen, Erasmus av Rotterdam, Justus Jonas, Caspar Cruciger och Philipp Melancthon, i bakgrunden från vänster en oidentifierad person (möjligen en diakon i Wittenberg) och Georg Major. Lutherhalle Wittenberg. Foto: Archiv für Kunst und Geschichte/Scanpix

nådeverk rättfärdiggjorda kan förlita sig på Gud och Kristus.

Om en kristen människas frihet är den text som på ett normgivande sätt lade grunden till reformatoriska verksamheten runtom i Europa. Evangeliska teologer och många vanliga människor runtom i Europa hävdade i anknytning till Luthers frihetsskrift att både kritiken mot den

romerska kyrkans teologi och praxis, och mot påvens överhet kunde härledas ur den kristna samvets- och tankefriheten. Även i tröstmot boken framträder tydligt reformationens teologiska budskap.

Evidensen vi får här är faktiskt ovanligt bra. Samlingsbandet *Insignia aliquot opuscula in oratione Dominicam* publicerades bara en enda gång under denna titel.

I detta fall råder det alltså inte ens någon tvekan om vilken tryckning, variant eller upplaga Svenio Jacobi hade i sitt bibliotek.

Melanchthon och andra reformatorers verk

Majoriteten av de arbeten som publicerades efter år 1520 och som Svenio Jacobi införlivade i sitt bibliotek är skrivna av reformatoriska författare. I Johannes Oecolampadius (1482–1531) och Bartholomäus Westheimer (1499–1567) möter vi två företrädare för reformationen i de sydvästra delarna av Tyskland och i Luther och Melanchthon portalfiguerna för Wittenbergreformationen.

Melanchthon-arbetena i Svenio Jacobi's bibliotek markerar tydligt samlingens teologiska karaktär. Skarabiskopen hade tydligen ett utpräglat intresse för bibliska studier och den kristna läran. Svenio Jacobi's boksamling omfattar ett flertal bibelkommentarer som Melanchthon hade skrivit: Melanchthons kommentarer till Predikaren, till profeten Daniel, till Matteus- och Johannesevangelierna samt till Romarbrevet fanns i hans bibliotek. Melanchthons kommentar till Romarbrevet kan beskrivas som ett mycket tungt dogmatiskt arbete. Där förklarar Melanchthon nämligen Guds nådeverk, läran om rättfärdiggörelsen och frågan kring människans fria vilja i frälsningsskeendet i enlighet med Luthers teologi. Luthers lovordande företal till Melanchthons kommentar sanktionerar tolkningen. Genom Melanchthon talar således även Luther.

Melanchthons kommentar till Romarbrevet tillhör därmed de böcker i Svenio Jacobi's bibliotek som formulerar den evangeliska läran. Till dessa hör också tre andra Melanchthonskrifter: Den Augsburska bekännelsen (*Confessio Augustana*), handlingarna från religionssamtalet i Regensburg 1541 (*Acta in conventu Ratisbonensi*) samt *Loci communes*, som är en av de mest tryckta och lästa tolkningar av den evangeliska läran på 1500-talet. Melanchthon är den författare som har kontribuerat mest till den boksamling som redovisas i Svenio Jacobi's bouppteckning, tio av fyrtio titlar som nämns där har Melanchthon som upphovsman.

Inte bara Melanchthon-arbeten som ingick i Svenio Jacobi's bibliotek avslöjar att ett intresse för exegetiska studier som i mångt och mycket styrde samlingsuppbyggnaden utan också Johannes Oecolampadius edition av *Theophilactus in quatuor Euangelistas* och Bartholomäus Westheimers *Collectanea Troporum*. Oecolampadius utgåva av Theophylaktos (död ca 1107) kommentar till de fyra evangelierna illustrerar att Svenio Jacobi's exegetiska intresse följer ett reformatoriskt mönster. Trots att editionen av Theophylaktos kommentar följer principen *ad fontes* – tillbaka till källorna – så avslöjar förordet och förklaringarna trycka i marginalerna att texten uttryckligen läses med reformationens glasögon.

Också Bartholomäus Westheimers *Collectanea troporum* präglas genomgående av reformationen. På ytan är Westheimers bok en sammanställning av både retoriska figurer och bibliska begrepp. Förklaring-

arna till de olika bibelställena och begreppen visar dock att det rör sig om mycket mera än en konkordans, mer eller mindre systematiskt sammanställd. Westheimers *Collectanea troporum* står på samma formella grund som Melanchthons *Loci communes*. Förebilden till både *Collectanea* och *Loci* är den antika och medeltida läran om troper, som kan inkludera retoriska stilfigurer och en sammanställning av läro-satser. Liksom Melanchthon fyller Westheimer sin sammanställning om Bibelns viktigaste begrepp med ett reformatoriskt innehåll. Helt i enlighet med Luther förklarar Westheimer läran om den fria respektive trålbundna viljan samt kommenterar mycket utförligt det som enligt Luther är en kristen människas viktigaste kännetecken: *Libertas Christiana* (Den kristna friheten).²³

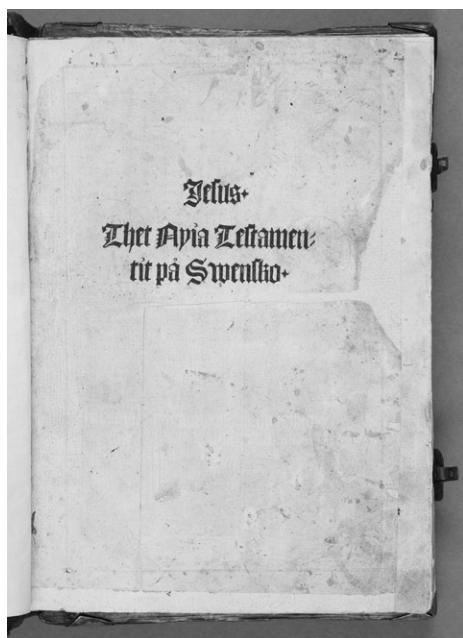
Förutom dessa verk som både rör bibeltextens utläggning och samtidigt sammanfattar reformationens viktigaste dogmatiska läro-satser ägde Svenio Jacobi sedan 1530-talet också den starkt polemiska pamfletten *Epitaphium in sepulchro Clementis Septimi* (En dödsruna till Clemens VII:s gravvård), som skildrar påven Clemens VII:s liv på ytterst färgstarkt antiromerskt sätt. Efter allt att döma fanns pamfletten kvar i boksamlingen när han dog.

Erasmus

Erasmus av Rotterdam är vid sidan om Philipp Melanchthon den författare som bidrog med flest skrifter i Svenio Jacobis bibliotek. Skarabiskopen ägde en utgåva

av Erasmus kritiska utgåva av det Nya testamentet (*Novum Testamentum Greco Latinum*) och hans parafraser till de fyra evangelierna och apostlagärningarna. Därtill kommer Erasmus utgåva av Hilarius av Poitiers (ca 315–367) skrifter, utläggningen av Herrens bön som ingår i antologin under titeln *Insignia aliquot*, samt den etisk-moraliska skriften *Handbok för den kristne riddaren* (*Enchiridion militis christiani*) och en skrift som avvisar Martin Luthers påståenden om den fria viljan, *Hyperaspistes diatribae adversus ser-vum arbitrium Martini Lutheri* (Ett bestämt avvisande vetenskapligt samtal mot Martin Luthers skrift om den trålbundna viljan).

Erasmus *Enchiridion* skrevs redan år 1501 och publicerades första gången år 1503. Därefter trycktes den i oräkneliga utgåvor både under Erasmus livstid och efter hans död. Redan i den första utgåvan av *Enchiridion* kritiserade Erasmus mycket hårt tidens religionsutövning och fromhetsliv. Drygt femton år innan Martin Luther publicerade sina 95 teser om avlaten formulerade Erasmus en liknande kritik mot den senmedeltida romerska kyrkan. Och inte nog med det. År 1518 utgav Erasmus en ny utgåva av *Handbok för den kristne riddaren* som innehåller ett företal där han klart och tydligt försvarar Luther. Redan utgåvorna av Erasmus *Enchiridion* som trycktes före 1518 visar att det fanns en ytterst stark åsiktsgemenskap mellan Erasmus och Luther. Erasmus tillhörde faktiskt kring år 1520 reformationens förespråkare.²⁴ Ställningstagandet för Luther i företalet till 1518 års utgåva finns även i praktiskt

Det i Sveno Jacobis bouppteckning redovisade exemplaret av Nya Testamentet på svenska (Stockholm, 1526) har inte bevarats. På bilden ett exemplar ur Kungliga bibliotekets samlingar, Kungliga biblioteket, F 1700/Fol15. Foto: Esbjörn Eriksson, Kungliga biblioteket

taget alla senare utgåvor av detta arbete. *Enchiridion* avancerade därför till den tidiga reformationens absoluta bästsäljare.²⁵

Att Sveno Jacobi liksom samtiden uppfattade Erasmus och Luther som bundsförvanter som kämpade sida vid sida för kyrkans förnyelse är för övrigt ett ytterst plausibelt antagande. Som tidigare påpekats ägde han en antologi som omfattar både några av Luthers viktigaste reforma-

toriska skrifter och Erasmus utläggning av Herrens bön som spinner vidare på tanken som vi redan har mött i *Enchiridion* att fromhetslivets ytligheter bör ersättas med Herrens bön och kärleken till nästan. Erasmus lästes alltså av Jacobi med Luthers glasögon och vice versa. Såsom de flesta samtida teologer och humanistiskt bildade torde Sveno Jacobi ha sett både humanismen och den kyrkliga reformen som två sidor av samma mynt.

Även Erasmus utgåva av kyrkofadern Hilarius av Poitiers verk är ett arbete som mycket väl försvarar sin plats i ett reformatoriskt bibliotek. I reformatorernas skrifter finns oräkneliga hänvisningar till Hilarius.²⁶ Martin Luther lovordar till exempel hans exegetiska kunskaper²⁷ och betecknar honom som en själsfrände. I ett flertal skrifter som riktades till motståndarsidan hänvisar Philipp Melanchthon till Hilarius nattvardsuppfattning i samband med religionssamtalen i Worms och Regensburg år 1540–1541.²⁸ Det är säkerligen ingen tillfällighet att Sveno Jacobi ägde ett exemplar av Melanchthons *Acta in Conventu Ratisbonensi* som redovisar handlingarna från religionssamtalet i Regensburg och som klart och tydligt avvisar motståndarsidans teologiska tänkande.

Även om Erasmus i hårda ordalag kritiserade tidens ytliga fromhet, munkarnas hyckleri, korrupta påvar, kyrkans riter och avlatshandel,²⁹ hade han ändå en mycket mildare inställning till sin omvärld och skulle successivt komma att distansera sig från Martin Luther. Brytningen skedde gradvis och började efter 1520.³⁰ I synner-

het gick Luthers och Erasmus åsikter isär om den fria viljan. Medan Martin Luther hävdade att människan inte hade någon möjlighet alls att påverka Guds nådeverk genom sin fria vilja, intog Erasmus en mera avvaktande hållning. Erasmus hävdar i sin 1524 publicerade skrift *De libero arbitrio diatribe sive collatio* (Ett vetenskapligt samtal respektive en sammanställning om den fria viljan) att Guds handlande och människans fria vilja samspelar i rättfärdiggörelsen.³¹ För Luther som hade utvecklat sin teologi under intrycket av den livliga avlatshandeln var detta dock en fullständigt ohållbar utgångspunkt. Luther svarade 1525 skarpt på Erasmus skrift om den fria viljan genom att publicera sitt genmäle *De servo arbitrio* (Om den trålbundna viljan). Detta framkallade i sin tur ett utförligt svar från Erasmus som publicerades 1526 och 1527 i två delar, den redan ovan omnämnda skriften *Hyperaspistes*. En eller möjligen båda delarna av detta verk ägdes av Sveno Jacobi.

Hur ska detta tolkas? För det första borde vi konstatera det som gäller alla böcker som Sveno Jacobi ägde någon gång under sin livstid, att boken fanns i boksamlingen implicerar endast att Jacobi hade ett intresse för bokens innehåll. Det är dock svårt att använda enstaka titlar för beskrivningen av hela bibliotekets teologiska profil. En enda bok berättar givetvis mycket litet om det överordnade intresset. I princip kan Jacobi ha införskaffat boken enbart för att bilda sig en uppfattning om diskussionen eller för att han tyckte att författarens åsikter överensstämde med

hans egna. Självfallet kan han också ha förvärvat en bok av helt motsatta skäl, att han inte delade författarens mening. Samlingen som helhet talar dock ett tydligare språk än ett enstaka verk. Att Jacobi före sin död nästan utan undantag ägde verk som antingen användes mycket intensivt i reformatoriska kretsar eller till och med uttryckligen formulerar en reformatorisk teologi tillåter inte någon annan slutsats än att samlingen återspeglar hans teologiska preferenser för reformationen.

För det andra är det möjligt att utifrån själva samlingsuppbyggnaden dra ytterligare slutsatser om både Jacobis inställning till Erasmus *Hyperaspistes* och hans teologiska utveckling efter år 1520. *Hyperaspistes* är det kronologiska och innehållsmässiga avslutet för Jacobis stundom ytterst livliga intresse för Erasmus skrifter. I biblioteket redovisas inte ett enda exemplar av något senare verk ur Erasmus synnerligen produktiva författarskap. Och då ska man hålla i minnet att Erasmus fortsatte att publicera sig mycket flitigt ända fram till sin död 1536. Det är således talande för bibliotekets samlingsuppbyggnad och utvecklingen av Sveno Jacobis teologiska intresse att han inte införskaffade några av Erasmus senare teologiska arbeten.

Av bibliotekets samlingsuppbyggnad att döma tycks Jacobis fokus från och med senare delen av 1520-talet alltså ha förflyttats från humanisten i Basel till reformatorn Philipp Melanchthon i Wittenberg. Och genom Melanchthons verk besvarades givetvis även Erasmus *Hyperaspistes*. I sin kommentar till Romarbrevet, i *Loci com-*

muner och i den Augsburgska bekännelsen formulerar Melanchthon läran om den fria viljan i enlighet med Luthers teologi.

Förbjudna böcker

Den brytning som hade vuxit fram under 1520-talet mellan Erasmus och Luther betydde dock inte att Erasmus hade blivit en icke-person i det reformatoriska lägret. Oavsett dispyten kring den fria viljan uppskattade reformatorerna humanisten Erasmus vetenskapliga insatser och använde därför ytterst intensivt hans böcker.³² Men även Erasmus som person högaktades. Trots meningsskiljaktigheterna i frågan om viljeläran fortsatte bland annat Melanchthon att korrespondera med Erasmus. Det tydligaste belägget för den aktning som den reformatoriska världen hyste för Erasmus är dock att han 1536 begravdes i Basels domkyrka – som då redan hunnit bli en evangelisk kyrka.³³ En lika positiv inställning som reformatorerna hade till humanisten Erasmus³⁴ söker man dock förgäves bland företrädarna för dåtidens romerska kyrka. Redan under Erasmus livstid började påvekyrkan att stämpla hans verk som kätterska.

Det som allra tydligast karakteriserar bibliotekets religiösa profil är nämligen att praktiskt taget alla böcker som trycktes efter 1520 och som befann sig i Skarabiskopens boksamling förbjöds av den romerska kyrkan under Jacobis livstid, eftersom de ansågs vara heretiska verk.

Redan år 1520 hade påven Leo X i sin bannhotsbulla fördömt Luthers skrifter.

Ett år senare följde den kejsrerliga lagstiftningen efter och förbjöd genom fördraget i Worms, *Wormser Edikt*, Luthers skrifter och andra verk som den romerska kyrkan bedömde som kätterska, både innehav, en så kallad eftercensur, och produktion, så kallad förcensur.³⁵

Fördraget i Worms tjänade med sina bestämmelser om censur av reformatoriska skrifter som en viktig förebild för liknande påbud runtom i Europa. I praktiskt taget hela Europa, utfärdade kyrkliga och världsliga myndigheter under de följande åren liknande påbud för att omöjliggöra spridningen och innehavet av reformatoriska skrifter.³⁶

Eftersom den påvliga bannhotsbullen skulle gälla för hela den västerländska kristenheten, inklusive de nordiska länderna, försökte också Linköpings biskop Hans Brask att åstadkomma en detaljstyrd censur. Under 1520-talets mitt såg han till att sprida olika skrifter som var riktade mot reformationen. Redan i mars 1524 hade han på kyrkportarna låtit anslå förbud mot Luthers skrifter.³⁷ Drygt ett år senare, på påskaftonen 1525, skickade han ett brev till alla präster i stiftet med en ny kungörelse mot lutheranerna som också den skulle spikas upp på kyrkportarna.³⁸ I ett brev som Brask 1525 skickade till sin kollega Magnus Sommar i Strängnäs bifogade han ett kejsrerligt plakat i svensk översättning som hade tryckts i Lübeck samma år. Innehållet i detta påbud låter oss förstå att Martin Luther visserligen ansågs bära det tyngsta ansvaret för spridningen av dessa irrläror, men att

det "lutherska kätteriet" omfattar mycket mera än bara Luthers skrifter.³⁹ Förutom Martin Luthers verk varnar Brask även för Andreas Karlstadts (1486–1541), Philipp Melanchthons, Johannes Oecolampadius, Francois Lamberts (1487–1530) och Justus Jonas (1493–1555) skrifter.⁴⁰ I uppräkningsen hittar vi alltså Luther, Melanchthon och Oecolampadius som alla tre fanns företrädda i Sveno Jacobis bibliotek.

Linköpingsbiskopen Hans Brask förhöll sig ytterst avvaktande till en översättning av Bibeln till svenska. Brask såg generellt bibelöversättningar som en grogrund för heresier, alltså för kätterier. Brask överför Jean Gersons (1363–1429) avvisande av medeltida bibelöversättningar – som ursprungligen riktades mot husiter och andra heterodoxa medeltida rörelser – på Luthers anhängare. "En översättning av den 'nakna texten' (nudum textum) gagnar enligt honom varken illitterata eller läskunniga."⁴¹ Linköpingsbiskopen menade vidare att en bibelöversättning inte bara måste kopplas till den romerska kyrkans tradition utan dessutom också "åtföljas av tolkande utläggningar".⁴²

Det redan ovan omnämnda plakatet, som Hans Brask lät sprida, innehöll därutöver ett direkt förbud mot översättningen av Bibelns texter. Att Hans Brask inte uttryckligen nämnde Nya Testamentet 1526 i plakatet beror enligt Per Stobaeus på att det säkert var "omöjligt för Brask att direkt fördöma den av kungen stadfästa boken".⁴³ Även bröderna Johannes och Olaus Magnus var synnerligen negativt inställda till den svenska översättningen av Nya

Testamentet och hävdade bland annat att heretikerna skulle ha förvanskat texten.⁴⁴ Oavsett dess tillkomsthistoria, ansåg alltså den romerska kyrkans företrädare som Hans Brask, Johannes och Olaus Magnus, att *Thet Nye Testamentidt på Suenske* – som också befann sig i Sveno Jacobis bibliotek – var ett protestantiskt, eller i den samtida romerska kyrkans polemiska språkbruk "heretiskt" arbete som under inga omständigheter skulle kunna rymmas inom den romerska kyrkans tolkningsramar. Det plakat som Brask lät sprida vittnar således om att även Nya Testamentet på svenska skulle räknas till de förbjudna böckerna liksom Luthers, Melanchthons och Oecolampadius skrifter.

Hans Brasks omnämnande av *nudum textum* syftar förresten både på Luthers lära om skriften allena (*sola scriptura*) och Erasmus av Rotterdams kritiska utgåva av Bibelns text. Ställningstagandet mot bibelöversättningen och användningen av Bibelns "nakna text" speglar en utveckling som under 1520-talet inleddes i hela Europa och som resulterade i att Erasmus verk förbjöds av den romerska kyrkan. De röster som ville ge Erasmus bibelvetenskapliga och teologiska gärning en hemvist i den romerska kyrkan tystades successivt.

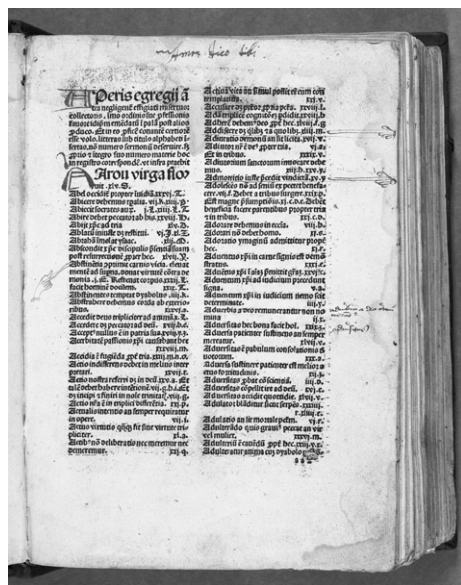
Redan tidigt varnade den romerska kyrkans företrädare för *Erasmus lutheranus* – lutheranen Erasmus. Spanjoren Diego López de Zuniga (död 1531) hävdade så tidigt som 1520 i en hätsk debatt⁴⁵ att Erasmus bibelutgåva skulle vara full av fel och främja gudlöshet.⁴⁶ Nästan samtidigt började teologerna i Leuven – där Erasmus tidigare

hade varit verksam – att anklaga Erasmus för att vara en anhängare av Luther och för att ha verkat som ett slags spökskrivare för honom.⁴⁷ År 1522 brände inkvisitorn i Leuven Erasmus verk *Colloquia* (*Förtroliga samtal*) som Sorbonneuniversitetet i Paris fyra år senare fördömde vid sidan av några andra Erasmusskrifter.⁴⁸

År 1544, åtta år efter Erasmus död, svartlistade Sorbonne alla hans verk. Från 1540-talet och framåt publicerades runtom i det katolska Europa en lång rad listor över förbjudna böcker, *Index librorum prohibitorum*. Inkvisitionen i Toulouse listade till exempel år 1548 Erasmus bland de otillåtna författarna. Två år senare följde Spanien efter. Parlamentet i Paris förbjöd 1551 både tryckandet och försäljningen av Erasmus skrifter. Ett år senare fördömde teologer i både Paris och Leuven en lång rad passager i Erasmus arbeten som felaktiga, skandalösa och heretiska. Drottning Maria av Skottland förbjöd 1555 läsandet av Erasmus verk. Påvens *Index* som hade publicerats 1554/1555 svartlistar flera böcker av Erasmus av Rotterdam. Det index som publicerades 1559 förbjöd allt som någonsin hade kommit ut i Erasmus namn och förtydligar att det även gäller hans bibelkommentarer, annotationer, scholier, brev och översättningar. Bestämmelserna mildrades i senare utgåvor av *Index librorum prohibitorum*, men fortfarande förblev en lång rad av Erasmus verk förbjudna. Andra fick bara tryckas i "rensade", reviderade utgåvor.⁴⁹

Reaktionen mot Erasmus verk drabbade dock inte bara böckerna utan också

människorna som ägde Erasmus skrifter eller översatte dem. Den franske Erasmus och Lutheröversättaren Louis de Berquin (ca 1485–1529) brändes på bål som kättare i Paris 1529. William Tyndale (1484–1536) som hade översatt Erasmus *Enchiridion* och använt hans utgåva av Nya Testamentet för en engelskspråkig version av Bibeln gick samma öde till mötes när inkvisitionen i Bryssel 1536 avrättade honom. I Italien ströp kyrkan spridningen av Erasmus tankar med ytterst hårda medel. Censur, konfiskation av böcker och hårda straff, till och med dödsstraff, var vanligt förekommande.⁵⁰ Liknande – om än inte alltid så hårda – reaktioner mot dem som ägde,

Titelblad av *Sveno Jacobis exemplar* av Johannes Gritsch *Quadragesimal* (Nürnberg, 1488). Kungliga biblioteket, Coll(S) 493. Foto: Jens Östman, Kungliga biblioteket

läste, tryckte eller översatte Erasmus verk förekom runtom i det katolska Europa. Först under och efter 1560-talet började den hårda linjen att mjukas upp något. Bland de verk som den romerska kyrkan under 1500-talets senare årtionden i ett index förbjöd finns enbart en del av Erasmus böcker med. Jesuiterna började i undervisningssammanhang använda några av Erasmus verk i delvis censurerad form.⁵¹

För den historiska kontextualiseringen av Sveno Jacobis bibliotek har den romerska kyrkans inställning till Erasmus *oeuvre* under sent 1500-tal dock ingen betydelse. Däremot är det en ytterst viktig iakttagelse att den romerska kyrkan under Jacobis livstid betraktade Erasmus tankar som så pass opassande, farliga och kätterska att den synnerligen hårdhänt försökte hindra spridningen av dem. Inom den romerska kyrkan fanns det under 1520-talet och de följande årtiondena få personer som var positivt inställda till Erasmus humanistiska och teologiska gärning. Samlingsupbyggnaden i Sveno Jacobis bibliotek visar dock att boksamlingen efter år 1520 hade utvecklats enligt tydliga, reformatoriska principer. Erasmus, som var ytterst illa omtyckt av en överväldigande majoritet i den romerska kyrkan, fick i Skarabiskopens boksamling sällskap av "ärkekättaren" Luther och hans följeslagare Melancthon, Oecolampadius och Westheimer. Deras böcker utgör den absoluta merparten av alla efter 1520 tryckta verk som befann sig i Sveno Jacobis bibliotek.

Det var dock inte bara Erasmus och reformatorernas arbeten som träffades av den

kyrkliga censuren utan också Nicolaus de Tudeschis, vars namn och verk svartlistades på en del listor över förbjudna böcker.⁵² Även den lilla, ytterst polemiska skriften *Epitaphium in sepulchro Clementis Septimi* som åtminstone under 1530-talets mitt befann sig i Sveno Jacobis ägo (troligen dock längre än så, nämligen fram till hans död) kan gott och väl räknas till de förbjudna böckerna. Givetvis var det omöjligt att svartlista alla dylika reformatoriska pamfletter. Skriftens innehåll visar dock att den helt klart skulle ha subsumerats bland "det lutherska kätteriets" alster.⁵³

Bibliotekets teologiska profil beskrivs nog bäst *ex negativo* det vill säga med hänvisning till den romerska kyrkans censur sedan 1520-talet. Alla samtida författare vars arbeten lämnade avtryck i Jacobis bibliotek träffades av den kyrkliga censuren.

Böcker som gallrades ut, böcker som aldrig fanns och böcker som fanns kvar

Att Sveno Jacobis boksamling efter 1520 praktiskt taget enbart utökades med böcker som den romerska kyrkan så starkt ogillade att de förbjöds, styrker kanske bäst bibliotekets reformatoriska profil. Men det finns två andra belägg som pekar mot samma håll. De böcker som i dag finns kvar och som inte längre var en del av boksamlingen när Sveno Jacobi dog – det vill säga böcker som någon gång före hans död gallrades ur boksamlingen samt böcker som han tydligen aldrig hade ett intresse av.

Böckerna som lämnade Sveno Jacobis boksamling trycktes utan undantag före reformationen, mellan 1488 och 1508. Vad mera är, han avhände sig på detta sätt också just den litteratur som i reformatoriska kretsar ansågs mindre viktig eller till och med obsolet. I detta sammanhang är det ytterst instruktivt att varken Petrus Lombardus (ca 1095/1100–1160) mycket omfattande dogmatiska verk *Textus sententiarum* eller Johannes Bonaventuras (1221–1274) kommentar till Lombardens sentenser fanns med när förteckningen över Jacobis dödsbo upprättades. Det är sannolikt att Sveno Jacobis förvärv och utmönstring av Petrus Lombardus skrifter återspeglar en teologisk utveckling liknande den som många reformatoriskt sinnade teologer i Europa genomgick. Liksom Jacobi hade den första generationens reformatorer sin bakgrund i den senmedeltida kyrkan och dess teologiska kultur. Petrus Lombardus tillhörde en av de stora kristna tänkarna som hade påverkat medeltidens kyrka och religiösa liv och skattades under början av reformationen fortfarande högt av evangeliska teologer. Att Skarabiskopen skaffade sig Bonaventuras kommentar till Lombardus sentenser tyder på ett fortsatt intresse för Lombardus verk. Att Jacobi slutligen gallrade ut både Lombardus sentenser och Bonaventuras kommentar till sentenserna ur sin samling visar att han kom till samma slutsats som de flesta reformatorerna tycks ha gjort, nämligen att Lombardus verk inte bara saknade betydelse för den reformatoriska teologin utan att de rentav förkastade Lombardus skolastiska teologi.⁵⁴

Också de andra böckerna som Sveno Jacobi gallrade ut tyder på samma teologiska förändring. Skarabiskopen gjorde sig av med ett flertal homiletiska texter, alltså predikningar eller texter som behandlar predikandet: Vincentius Ravennas (levde omkring 1500) tal till Friedrich av Sachsen, Albert Krantz (1448–1517) på latin författade likpredikan över hertig Magnus II av Mecklenburg och franciskanmun- kens Johannes Gritschs⁵⁵ predikosamling *Quadragesimale*. Intressant nog ersattes en del av dessa böcker av medeltida teologer med litteratur av reformatoriska teologer. I stället för Gritschs predikosamling finner vi i bouppteckningen Antonius Corvinus (1501–1553) och Philipp Melanchthons postilla. Den senmedeltida bibelkonkordansen ersätts med Bartholomäus Westheims *Collectanea troporum* som inte bara är mycket utförligare, utan också ger en lång rad bibliska begreppsförklaringar som utvecklar reformationens lära. Slutligen in- tar Philipp Melanchthons *Loci communes* den plats som tidigare innehades av Hugo av Strassburgs kompendium.

Utöver de teologiska arbetena gallrades två mindre juridiska skrifter ut, samt en lärobok i brevskrivandets konst. Skälet för gallringen behöver i dessa fall inte ha att göra med Sveno Jacobis religiösa utveckling utan snarare med böckernas funktion som praktisk handledning. Den som hade lärt sig att skriva brev eller juridiska dokument behövde inte längre instrueras och kunde därmed avstå från verken.

Att avlatsbrevet som befann sig i det så kallade *Liber Svenonis Jacobi*, alltså i ett av

kolligatbanden som i dag finns i Kungliga bibliotekets samlingar, utmönstrades ur Skarbiskopens bibliotek är ett tecken på den intellektuella utveckling han genomgick under loppet av flera decennier.

Sveno Jacobi sorterade dock inte ut alla arbeten som trycktes före 1520 ur sin boksamling. Han behöll ett tiotal verk som hade skrivits av antika eller medeltida författare. Delvis utökades samlingen efter 1520 med nya editioner av äldre teologers arbeten som till exempel Oecolampadius utgåva av *Theophilactus in quatuor Evangelistas*. Det är dock ytterst talande att han gallrade ut just sådana böcker som var mindre användbara i en reformatrisk kontext och att han behöll litteratur som reformationens teologer satte stort värde på. När Jacobi dog fanns i biblioteket bland annat kyrkofaderns Eusebius krönika, ett utdrag ur Augustinus samlade verk, samt dennes skrift om Gudsstaten, ett samlingsband som innehöll några av Anselm av Canterburys skrifter, samt den redan omtalade editionen av Theophylaktos kommentar till evangelierna. Eusebius, Augustinus och Anselms skrifter tillhör den senmedeltida kyrkans gemensamma kulturarv som den delar med 1500-talets senare teologiska utveckling. Det var dock i synnerhet reformationen som aktualiserade både den augustinska teologin och en historieskrivning i Eusebius anda. Martin Luther tillhörde själv augustinereremiterna och aktualiserade i sin teologi betydelsen av Augustinus teologi. Intressant nog återfinns i Jacobis boksamling också ett historiskt verk av en annan augusti-

nereremit, nämligen italienaren Giacomo Filippo Forestis (1434–1520). Även Anselm av Canterburys (ca 1033–1109) skrifter användes flitigt av reformatörerna.

Även Paulus Diaconus (född mellan 725 och 730, död mellan 797 och 799) *Humiliare doctorum* och Petrus Hispanus/Johannes XXI:s (ca 1215–1277) *Tesaurus sophismatum (...)* *logicalium* är två medeltida teologiska arbeten som fick ny aktualitet genom humanismen och reformationen – och som fanns kvar i Sveno Jacobis bibliotek när han dog.

I Sveno Jacobis bouppteckning redovisas också ett flertal juridiska verk. Renässansen och reformationen innebar en omvärdering av förhållandet mellan staten och kyrkan, vilket i sin tur medförde ett växande behov av juridisk expertis. Kuri-ans anspråk på att formulera de grundläggande rättsliga normerna kolliderade redan under senmedeltiden med furstarnas ambitioner att styra den juridiska sfären och med de nationalkyrkliga tendenser som gjorde sig gällande runtom i Europa. Tillgång till ett juridiskt handbibliotek var därför en självklarhet och en absolut nödvändighet för en person som befann sig i en ledande kyrklig position. Goffredo da Tranis (ca 1200–1245) *Summa* är en lärobok om en samling medeltida lagtexter som vanligtvis kallas för *Liber extra*. Påven Gregor IX (ca 1167–1241) hade gett da Trani uppdraget att sammanställa kyrkans dekret, som ansågs normgivande för den västerländska kristenheten under medeltiden.⁵⁶ Att inneha kunskap om dessa texter var ett ofrånkomligt krav för en teolog

som verkade i början av 1500-talet, oavsett om han hade valt att gå över till det reformatoriska läget eller om han valde att kvarstå i den romerska kyrkan. Detta gäller åtminstone delvis för alla juridiska arbeten som hade författats före reformationen. Det är dock betecknande att Sveno Jacobi förutom Goffredos *Summa* även ägde Justinianus *Instituta* och möjligen *Codex* samt Nicolaus de Tudeschis juridiska arbeten. Justinianus och Nicolaus de Tudeschis rättsvetenskapliga arbeten utgör grundpelaren för reformationens juridiska resonemang. I synnerhet Justinianus *Instituta*, den romerska rätten, hade under 1400-talet blivit alltmer betydelsefull och ansågs av reformatorerna som ett bålverk mot den kanoniska rätten och påvens tolkning av den.

Bland de juridiska arbetena i Sveno Jacobis bibliotek är det Nicolaus de Tudeschis (1386–1445) verk som tydligast visar att ägaren hade ett uttalat intresse för reformationens sak. De Tudeschis gav uttryck för konciliaristiska idéer både på konciliet i Basel (1431–1449) och i sina skrifter. Han hävdade liksom en lång rad andra medeltida teologer att kyrkans koncilier skulle vara överordnade kyrkans auktoritet. Påvens och kurians motstånd bidrog dock till att dessa idéer inte fick genomslag, vilket i sin tur delvis förklarar reformationens framgång. Reformatoriska teologer värderade därför de Tudeschis arbeten högt och hänvisar regelbundet till denna 1400-talsteolog. Nicolaus de Tudeschis utnyttjades flitigt inte bara av Martin Luther utan också av en lång rad

andra reformatoriska teologer. Inte bara de Tudeschis konciliaristiska tankar harmonierade perfekt med en reformatorisk teologi. Det gör också hans lära om lek-männens rätt till bibeltolkning samt hans sexualetik. De Tudeschis tillhörde nämligen de senmedeltida teologerna som argumenterade mot celibatet. Han hävdade även att lekmän som argumenterar utifrån den bibliska texten var överordnade konciliernas beslut – och därmed även påvens tolkningsföreträdare. Sist men inte minst kunde Martin Luther och reformationen anknyta till Nicolaus de Tudeschis avisande av den senmedeltida kyrkans lära om och användningen av avlaten. Den romerska kyrkans män bekämpade däremot av förstaeliga skäl de Tudeschis teologi.⁵⁷

Också de verk som *inte* vid något tillfälle ingick i biblioteket är en tydlig indikator på samlingarnas inriktning och Skarabiskopens litterära intressen. Frågan om vad som inte ingick i boksamlingen illustrerar samlingsuppbbyggnadens teologiska karaktär i ett bredare perspektiv. För det första kan man konstatera att inga helgonlegender, mariologiska texter eller liknande ingick i Jacobis bibliotek. En betydande del av den senmedeltida fromhetskulturen lyser således med sin frånvaro. Bero Magnis (ca 1409–1465) bibliotek som senast år 1475 överfördes till Skara innehåller till exempel flera böcker om helgonens liv och bland annat också *Biblia Mariana*, en kommenterad sammanställning över alla bibelställen som enligt traditionen skulle berätta någonting om jungfru Maria.⁵⁸ Helgonlegender och mariologiska texter

utgjorde även under 1500-talets första årtionden en mycket betydelsefull genre i den romerska kyrkans fromhetsliv. I Sveno Jacobis boksamlade lämnade sådana verk dock inget avtryck över huvud taget.

För det andra finns inga belägg för att Jacobi skulle ha ägt verk av samtida författare som utan förbehåll försvarade den romerska kyrkans lära. Den romerska kyrkans apologeter som till exempel Luthers mest bildade motståndare, Johannes Eck (1486–1543), och många andra författare lyser helt och hållet med sin frånvaro i Skarabiskopens bibliotek. Denna totala avsaknad kan varken förklaras med reformationens publicistiska övertag eller en illa fungerande bokmarknad. I Sveno Jacobis boksamling saknas alltså allt som man kunde förvänta sig av en samtida boksamling som representerade den romerska kyrkans ideologi under reformationstiden.

Bibliotekets teologiska profil

Oavsett om man följer bibliotekets kronologiska utveckling eller böckernas teologiska innehåll och de olika författarnas religiösa hemvist så är resultatet detsamma. Skarabiskopens bibliotek kan inte betecknas som en "(reform-)katolsk" boksamling. Med all önskvärd tydlighet framgår att den som samlade böckerna styrdes av ett klart intresse för reformationen. Boksamlingens utveckling sträcker sig över nästan ett halvt århundrade, där de första böckerna antagligen förvärvades under 1500-talets första årtionde. Samlingen utökades under de följande decennierna med många nya

verk, men några böcker sorterades också ut. De böcker som gallrades ut ur boksamlingen tillhör utan undantag senmedeltida verk som inte längre var lika aktuella som tidigare när reformationen hade gett upphov till teologiska omvärderingar. Däremot behöll Sveno Jacobi sådana antika och medeltida verk i sin boksamling som uppskattades av reformatörerna och samtidigt oftast kritiserades av den romerska kyrkan. Samtidigt utökades samlingen främst mellan ca 1520 och 1540 med böcker som tillhör en gemensam humanistisk och reformatorisk värdegrund. Sveno Jacobis bibliotek illustrerar således i ett nötskal de tankemässiga omvärderingar som är typiska för många teologer i hela Europa: De rör sig från senmedeltidens teologi och kyrkokritik över humanismens tankegods vidare till reformationen.

Förutom denna kronologiska analys av samlingsuppbyggnaden vittnar böckernas innehåll och författarna som ingick i biblioteket om den styrande tanken hos boksamlaren Sveno Jacobi. Den konciliaristiska och starkt kyrkokritiske senmedeltida teologens Nicolaus de Tudeschis verk fanns kvar i biblioteket när Sveno Jacobi dog – till skillnad från andra senmedeltida arbeten. Detta verk ackompanjerades i boksamlingen av arbeten som hade skrivits av Erasmus av Rotterdam, Philipp Melanchthon och sist men inte minst Martin Luther. Bland de böckerna som Sveno Jacobi förvärvade mellan ca 1520 och 1540 finns flera för reformationens dogmatiska utveckling ytterst viktiga verk som Luthers frihetsskrift, Melanchthons kommen-

tar till romarbrevet och hans *Loci communes* samt sist men inte minst den augsburgska bekännelsen. Praktiskt taget alla böcker som förvärvades efter 1520 ogillades skarpt av den romerska kyrkan, och bör räknas till de böcker som på 1500-talet förbjöds av detta trossamfund. Sveno Jacobis boksamling är en reformatorisk sådan, det råder inget tvivel om.

Ändå kan man givetvis leka med tanken att boksamlingen som vi kan rekonstruera och analysera inte återger Sveno Jacobis teologiska preferenser. Därför kan den bokhistoriska analysens evidens av biblioteket – liksom ett lackmusprov – speglas genom det vi i övrigt vet om Sveno Jacobi som teolog.

Lackmusprovet

Eftersom biblioteket ansågs vara det starkaste belägget för Sveno Jacobis påstådda reformkatolicism har också hans kyrkliga verksamhet närmast uteslutande beskrivits under premissen att den skulle återspegla hans preferenser för den romerska kyrkan.

Bilden av teologen Sveno Jacobi förändras dock inte när vi granskar andra källor än de som kan relateras till hans boksamlarande.⁵⁹ Redan på 1520-talet befann sig Jacobi nära Gustav Vasa och andra reformatoriskt sinnade och han anklagades efter riksdagen i Västerås av Paulus Helie för att tillhöra de svenska reformatorerna:

Men fordi at Gudtz bespottere, ere oc saa indkommen wdi thet cristelige Swerigis riige, oc ere then sandhe Anti Christi

drawanttere till att berede hans weij, som ere nogre forsoorne mendt, oc forløbne cristhen, Gudhtz oc then hellige kirckis forredere, Mester Olluff Petri fordwm Canick ij Strengnæss men nw byscriffuere wdi Stocholm, Mester Laurentius, samme Mester Olluffs trøst oc raadgiffuere, oc som ieg er wiis giordt, Mester Swendt aff Skare, mijn gamble scolemestere.⁶⁰

Paulus Helie räknade alltså Sveno Jacobi till de svenska reformatorernas skara.

Efter Skarabiskopens brevväxling att döma utgick han i sin kyrkliga verksamhet i mångt och mycket från Melanchthons teologi. Han delade inte bara dennes intresse för religionssamtal och förhoppningen om en lösning på de omtvistade teologiska frågorna utan diskuterade också en längre rad teologiska frågor – ibland uttryckligen, ibland underförstått – med utgångspunkt i Melanchthons och därmed i slutändan Wittenbergreformationens dogmatiska idéförråd.

Emellanåt är det dock omöjligt att avgöra om vissa formuleringar som förekommer i Sveno Jacobis brevväxling avspeglar en anknytning till den romerska kyrkans lära eller till reformationens. Det saknas belägg både för att han efter runt år 1520 skulle ha delat den romerska kyrkans lära eller till och med aktivt försvarat den, utifrån hans bibliotek och hans kyrkliga verksamhet. Sveno Jacobis ställningstaganden i praktiska kyrkliga frågor, till exempel hans intresse för bevarandet av den kanoniska lagen i äktenskapsfrågor platsar mycket väl i reformationens tankevärld,

*Philipp Melancthon år 1526. Kopparstick av Albrecht Dürer. Kungliga biblioteket, porträttsamling.
Foto: Jens Östman, Kungliga biblioteket*

vilket till exempel Georg Normans *Articuli Ordinantie* från år 1540 visar. Även Sveno Jacobis medverkan i protesten mot biskopsvigningarna år 1531 eller hans uttalande om kyrkans enhet i samband med Uppsala möte år 1539 är inga bevis för hans hängivenhet till den romerska kyrkan, eftersom formuleringarna är så avfattade att de även platsar mycket väl i reformationens dogmatiska ramar. En protest mot de icke kanoniska biskopsvigningarna år 1531 som Sveno Jacobi undertecknade markerar – till skillnad från en tidigare protest där han inte medverkade – rent av en

distansering från den romerska kyrkans rungande kritik mot reformationsverket. Källorna ger alltså ingenting som enbart skulle ge stöd för en tolkning att Sveno Jacobi skulle ha varit (reform-)katolik. Å andra sidan finns det rätt omfattande belägg för att hans litterära och kyrkliga intressen var påverkade av reformationens teologi.

Sist men inte minst gav Jacobi sitt helhjärtade stöd åt svenska studenter vid utländska universitet, i synnerhet vid *Leucomorea* i Wittenberg, och bidrog på så sätt till att den yngre generationen fick sin utbildning vid reformationens källa. Vad mer är, han straffade till och med en student genom att dra in hans anslag till studierna för att denne hade stärkt munkarna i Skara kloster i sin tro.

När vi alltså lägger ihop de pusselbitar vi har så får vi givetvis ingen fullständig bild. Men de olika bitarna skapar ändå distinkta konturer. Dessa ger en bild av en svensk teolog under reformationstid som genomgick en liknande utveckling som alla dem som kan räknas till reformationens första generation. De hade socialiserats i den senmedeltida romerska kyrkan, men omvärderade under intrycken av den senmedeltida kyrkokritiken och humanismens vetenskapliga landvinningar sina religiösa övertygelser och vidareutvecklade senmedeltidens andliga och dogmatiska arv i en riktning som i slutändan visade sig vara icke kompatibel med påvedömetts anspråk på sanning.

Av allt att döma speglar Sveno Jacobis liv och verksamhet därmed en teologisk

utveckling som liknar till exempel Martin Luthers, Johannes Bugenhagens, Johannes Oecolampadius eller otaliga andra teologers. Något som inte är möjligt att avgöra (och som i slutändan kanske saknar betydelse) är *när* dessa teologiska omvärderingar skedde. Kanske fick Sveno Jacobi redan under sin studietid så pass starka intryck av de nya strömningarna att vägen därefter var utstakat. Kanske var det i samband med Stockholms blodbad som han började distansera sig från en kyrka som ställde upp på att använda en kätartprocess för politiska ändamål. Eller så var det möjligtvis de politiska uppdragen under Gustav Vasa som gav honom möjligheten att bekanta sig med Olaus Petri och Laurentius Andreae som i sin tur gav upphov till hans intresse för den evangeliska förkunnelsen.

Vi kan inte heller med säkerhet bedöma hur han själv uppfattade sin teologiska utveckling. Men det kan nog tas för givet att han liksom de flesta andra som, oavsett teologisk sida, var inblandade i tidens religiösa frågor inte då insåg räckvidden av det som hände. Reformatorernas iver och den romerska kyrkans ovilja att befatta sig med krav på reformer bidrog i slutändan till att den västerländska kyrkans splittning blev ett faktum på 1540-talet. De åtskilliga, och från alla sidor antagligen välmenade, försök att nå samförstånd i religionsfrågan genom religionssamtalen hade visat att det inte var möjligt att nå konsensus i avgörande religiösa frågor. När konciliet i Trento sammanträdde och den så kallade katolska reformen började

ta form på 1540-talet hade sprickan redan blivit ett faktum. Möjligtvis var detta – tillsammans med Gustav Vasas försök att bryta ner den lokala stiftsförvaltningen till förmån för en centralt styrd landskyrka med Georg Norman som superintendent – en starkt bidragande faktor till att Sveno Jacobi drog sig tillbaka från sitt biskopsämbete. Det kan mycket väl vara så att han uppfattade den centralisering av kyrkan som ägde rum på 1540-talet som lika främmande för hans teologiska övertygelser som en kyrka som styrdes av påven i Rom.

Även om det vi kan säga oss veta om Jacobi och hans boksamling inte ger en helt fullständig bild, så möter vi i Sveno Jacobi ändå en svensk teolog under reformationstiden som var präglad av frågor som representerar en typisk utveckling för tiden. Han var påverkad av humanismens och reformationens tankegoods hämtade ur dessa tankar orientering för sitt kyrkliga agerande. Philipp Melanchthon var uppenbarligen hans stora ledstjärna, vilket styrks både av Sveno Jacobis bibliotek och av hans brevväxling. Därmed illustrerar Skarabiskopens liv och verksamhet på ett paradigmatiskt sätt det som vi även möter på andra håll i Östersjöområdet och i angränsande territorier, att Philipp Melanchthon, dels genom sina teologiska skrifter, dels genom sin brevväxling och dels genom utbildningen av den kommande generationens teologer i Wittenberg blev till den geniale och framgångsrike förmedlaren av reformationen till många andra områden i Europa.

Utblick

Att skriva 1500-talets personhistoria är en vanskelig uppgift eftersom källorna är få. Det som källorna berättar om personliga övertygelser, trosuppfattningar och dylikt är dessutom i allmänhet mycket begränsade. Skarabiskopen Sveno Jacobi utgör här inget undantag. Trots att det finns en del källor bevarade som berättar om hans liv och verksamhet som till exempel matriklarna från Rostocks universitet och brev från hans tid som kyrkoman i Skara stift, så finns inga renodlade dokument där han tydligt redogör för sin religiösa övertygelse eller vilka förändringar han gjorde vad gäller en teologisk positionering.

Analysen av Sveno Jacobis bibliotek tillför hans biografiska berättelse information som inte bara nyanserar bilden av hans boksamlande, utan också om hans teologiska intressen, som växte fram och förändrades under större delen av hans liv. Ändå får vi ingen helt sammanhängande bild av Sveno Jacobi som boksamlare, biskop och teolog. Det finns trots allt många blinda fläckar i Sveno Jacobis biografi. Källorna tiger till exempel om skälen till varför han lämnade befattningen som biskop i Skara. Vi vet inte heller om han ägde ytterligare böcker än de som i dag är kända, men som gallrades ut ur hans boksamling före 1554. Och så kan vi förstås inte heller med absolut säkerhet säga hur han läste böckerna han ägde och vilka slutsatser han drog ur lektyren.

Trots allt pekar både biblioteket och andra källor på att hans livsväg var typisk för många kyrkomän i Europa under 1500-ta-

lets första hälft och att han successivt lämnade den romerska kyrkans lära.

Analysen av Sveno Jacobis bibliotek ger oss inte bara ny insikt i hans boksamlande och hans teologiska intressen. Det kan dessutom tjäna som ett exempel på att tidigmoderna boksamlingar – i den mån de existerar – kan förse oss med supplerande information i synnerhet då det är vanligt att andra personhistoriska källor är få. Detta är inte minst med tanke på den internationella forskningsfronten en intressant uppgift eftersom tidigmoderna bibliotek har inte bara använts för att rekonstruera boksamlingarnas innehåll⁶¹ utan också för att kommentera ägarnas religiösa intressen.⁶²

Även om bara ett fåtal svenska 1500-talsbibliotek är kända genom till exempel bouppteckningar så finns flera som väntar på en djuplodande bokhistorisk rekonstruktion och analys. Bland dessa bibliotek som är av stort intresse för den svenska idé- och teologihistorien kan bland annat nämnas Västerås biskopens Erasmus Nicolai Arboensis (död 1580) och läkarens Benedictus Olais (ca 1520–1583) boksamlingar.

Noter

1. Artikeln återger till en stor del resultaten av min studie *Sveno Jacobi: Boksamlaren, biskopen, teologen. En bok- och kyrkohistorisk studie* (Helsinki/Skara/Stockholm, 2013). Denna artikel argumenterar dock för det som bara underförstått finns i min bok om Sveno Jacobi, nämligen att bokhistoria kan utgöra ett komplement till bl.a. frågor relaterade till personhistoria.
2. Christian Callmer, *Svenska studenter i Wittenberg* (Stockholm, 1976); Christian Callmer, *Svenska studenter i Rostock 1419–1828*, red. av Maj Callmer, Förord av Sten Carlsson (Stockholm, 1988), s. 16.
3. Hedda Gunneng (red.), *Biskop Hans Brasks registratur: Textutgåva* (Uppsala, 2003); *GVR – Gustav Vasas registratur [= Konung Gustaf den förstes registratur, bd. 1–29]* (Stockholm, 1861–1916)].
4. Ett flertal brev till Sveno Jacobi ur Gustav Vasas registratur rör skatterättsliga frågor, fastigheter och andra jordegendomar samt avkastning från dessa ägor. För detta se bland annat *GVR* 1525, s. 121; *GVR* 1530, s. 148, s. 186; *GVR* 1531, s. 279–280; s. 418; *GVR* 1532/1533, s. 114; *GVR* 1534, s. 12–13; *GVR* 1535, s. 219; *GVR* 1536/1537, s. 165–166; *GVR* 1538/1539, s. 63; *GVR* 1540/1541, s. 61, s. 136–138; *GVR* 1545, s. 541–542. I mars 1553 diskuteras mellan konungen och Sveno Jacobi ett jordbyte och en ökning av Sveno Jacobis underhåll. *GVR* 1553/1554, s. 50–51.
5. Bengt Hesselman (red.), *Olaus Petri: Samlade skrifter, bd. 1–4* (Uppsala, 1914–1917); Mikael Agricola, *Mikael Agricolan teokset, Uudistettu näköispainos* (Porvoo, 1987). Även reformatorn Laurentius Petri lämnade efter sig både i handskriften och tryckt form en längre rad teologiska skrifter, däribland 1571-års kyrkoordning. Sven Kjällerström (red.), *Den svenska kyrkoordningen 1571 jämte studier kring tillkomst, innehåll och användning* (Lund, 1971). För Laurentius Petris teologi kan i synnerhet hänvisas till Remi Kick, *Tel un navire sur la mer déchainée: la Communauté chrétienne dans l'œuvre de Laurentius Petri, archevêque d'Uppsala (1531–1573)* (Lund, 1997).
6. Lennart Tegborg, "Sveno Jacobi", i Johnny Hagberg (red.), *Magnus Haraldsson och hans samtid* (Skara, 2009), s. 247–260. Artikeln är en bearbetning av Lennart Tegborg, "Sveno Jacobi: Reformist i reformationstid", i *Skara stift genom 1000 år* (Skara, 1999), s. 57–73. Sven Kjällerström och Christer Pahlmblad betecknar också Sveno Jacobi som "reformkatolik" resp. "reformist". Sven Kjällerström, "Gustav Vasa, reformkatoliker och evangeliska reformatorer", i *Kirkehistoriske samlinger 1976* (Köpenhamn, 1976), s. 23–43 här s. 24; Christer Pahlmblad, *Mässa på svenska: Den reformatoriska mässan i Sverige mot den senmedeltida bakgrunden* (Lund, 1998), s. 21–24, s. 44–46. Nyman hävdar (dock utan att tillföra diskussionen ny historisk evidens) drygt tjugo år efter publiceringen av Kjällerströms uppsats att Sveno Jacobi skulle ha varit katolik. Magnus Nyman, *Förlorarnas historia: Katolskt liv i Sverige från Gustav Vasa till drottning Kristina* (Stockholm, 2002), s. 221. För Ödberg – vars arbete för övrigt kännetecknas av det bredaste källunderlaget hittills – stod det däremot klart att Sveno Jacobi var den förste protestantiske biskopen i Skara stift. Fridolf Ödberg, "Om magister Sven Jacobi, den förste protestantiske biskopen i Skara stift (1530–44, död 1554)", i *Vestergötlands Fornminnesförenings Tidskrift* (Lund, 1896), s. 17–93.
7. Tegborg, "Sveno Jacobi", s. 247.
8. VD16, *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts*, redovisar över 100.000 böcker som trycktes under 1500-talet i det tyska språkområdet. HPB, *Heritage of the Printed Book Database*, omfattar uppgifter för över tre miljoner böcker tryckta under perioden ca. 1450–1850.
9. *Matrikelbuch Rostock 1507–1508*, http://rosdok.uni-rostock.de/resolve?id=rosdok_document_000000000176&img &page=0243; Adolph Hofmeister, *Die Matrikel der Universität Rostock Bd. II. (Mich. 1499 – Ost. 1611)* (Rostock, 1891), s. 32.
10. "[D]e i matriklarna angivna orterna [är] ej alltid [...] hemort." Herman Schück, *Ecclesia Lincopensis: Studier om Linköpingskyrkan under medeltiden och Gustav Vasa. Rättelser och tillägg samt person- och ortregister* (Stockholm, 2008), s. 18.
11. Hofmeister, *Die Matrikel der Universität Rostock Bd. II. (Mich. 1499 – Ost. 1611)*, s. 36.
12. Callmer, *Svenska studenter i Rostock 1419–1828*, s. 16.

13. Université catholique de Leuven (red.), *Matricule de l'Université de Leuven* (Bruxelles, 1958); Universität zu Köln (red.), *Die Matrikel der Universität Köln. Bd 2, 1476–1559* (Bonn, 1919). Ödberg hänvisar till att Johannes Magnus, som år 1506 hade blivit kanik i Skara, studerade i Leuven och Köln och drar därför slutsatsen att det är möjligt att även Sveno Jacobi studerade vid dessa lärosäten. Detta är dock ett antagande som saknar stöd i källorna. Fridolf Ödberg, "Om magister Sven Jacobi, den förste protestantiske biskopen i Skara stift (1530–44, död 1554)", s. 17–93, här s. 18.
14. GVR = Gustav Vasas registratur [= *Konung Gustaf den förstes registratur, bd. 1–29* (Stockholm, 1861–1916)] här: GVR 1529, s. 197–199.
15. GVR 1530, s. 15.
16. GVR 1530, s. 28.
17. Sven Kjällerström, *Kräkla och mitra: En undersökning om biskopsvigningar i Sverige under reformationstidevarvet* (Lund, 1965), s. 18.
18. Kjällerström, *Kräkla och mitra*, s. 19–20.
19. Fridolf Ödberg, "Om magister Sven Jacobi, den förste protestantiske biskopen i Skara stift (1530–44, död 1554)", s. 17–93, här s. 50–51.
20. GVR 1544, s. 82–83.
21. Fridolf Ödberg, "Om magister Sven Jacobi, den förste protestantiske biskopen i Skara stift (1530–44, död 1554)", s. 92. Bouppteckningens original finns i Riksarkivet, *Sveno Jacobis samling*, E 5702.
22. "Tette Effterschiffne Inuentarium Är schreffvet Prostegården ij Schare effter salige gamble Biscop Suen ij Neruare Oluff Persson Mester Erich Falck och Sigge Suenson then 22 Augusti 1554." Ödberg, "Om magister Sven Jacobi, den förste protestantiske biskopen i Skara stift (1530–44, död 1554)", s. 82; jfr ibid. s. 61.
23. Westheimer, *Collectanea Troporum, Sacrae Scripturae candidatis utilissima – Ex primarijs tam Hebraeorum, quam Ecclesiasticorum commentarijs congesta*, s. 279 r–282 r, s. 447 r–447 v.
24. Leif Grane, "Erasmus und Luther vor dem Streit 1524/1525", i Kari Kopperi (red.), *Luthers Auseinandersetzung mit Erasmus von Rotterdam: Referate des dritten nordischen Forums für das Studium von Luther und lutherischer Theologie in Magleås, Dänemark 2.–3. 1995* (Helsinki, 1997), s. 9–26, här s. 11–13.
25. Karl-Heinz Zur Mühlen, *Reformation und Gegenreformation, Band 2* (Göttingen, 1999), s. 24; Karl-Heinz Zur Mühlen, *Reformatorsche Prägungen: Studien zur Theologie Martin Luthers und zur Reformationszeit* (Göttingen, 2010), s. 75–77.
26. Jfr bl.a. följande Luthercitat: "De lärda och kyrkofäderna som till exempel Augustinus, Hieronymus, Hilarius, Ambrosius och Bonaventura måste hedras" ("Doctores et patres ut Augustinus et Hieronimus, Hilarius, Ambrosius, Bonaventura venerandi sunt"), *WA Tischreden, Band 3*, s. 544 (*Die Sammlung von Konrad Cordatus*).
27. Gerhard Ebeling, *Evangelische Evangelienauslegung: Eine Untersuchung zu Luthers Hermeneutik* (München, 1942), s. 143, s. 177, s. 211, s. 475.
28. Christoph Stoll, Norbert Jäger, Karl-Heinz Zur Mühlen, Saskia Schultheis & Klaus Ganzer (red.), *Das Regensburger Religionsgespräch 1541* (Göttingen, 2007), s. 139–140, s. 398.
29. Leif Grane, *Martinus noster: Luther in the German Reform movement 1518–1521* (Mainz, 1994), s. 36–37 et al.
30. Holeczek, "Erasmus Stellung zur Reformation", s. 139–150.
31. Erasmus von Rotterdam, *Vom freien Willen: Mit einem Vorwort von Gunther Wenz, übersetzt von Otto Schumacher* (Göttingen, 1998), s. 6–12 et al.
32. För detta se bland annat Heinz Scheible, "Melanchthon zwischen Luther und Erasmus", i: Gerhard May & Rolf Decot, *Heinz Scheible: Melanchthon und die Reformation – Forschungsbeiträge* (Mainz, 1996), s. 171–197, här s. 195–196.
33. Heinrich Kämmler, "Desiderius Erasmus", i *Allgemeine Deutsche Biographie* 6 (1877), s. 160–180 [Onlinefassung]; (= URL: <http://www.deutsche-biographie.de/pnd118530666.html>).
34. "He [Luther] was Martinus noster, just as Reuchlin and Erasmus were 'ours'." Grane, *Martinus noster: Luther in the German Reform movement 1518–1521*, s. 164.
35. Volkmar, *Reform statt Reformation: Die Kirchenpolitik Herzog Georgs von Sachsen 1488–1525*, s. 470–471, s. 561–566, s. 591–592; Hubert Wolf, *Index: Der Vatikan und die verbotenen Bücher* (München, 2006), s. 16.

36. Wolf, Index: *Der Vatikan und die verbotenen Bücher*, s. 19; Gottfried W. Locher, *Zwingli und die schweizerische Reformation* (Göttingen, 1982), s. J 44.
37. Gunneng (red.), *Biskop Hans Brasks registratur: Textutgåva*, nr 197; Per Stobaeus, *Hans Brask – En senmedeltida biskop och hans tankevärld* (Skellefteå, 2009), s. 150.
38. Gunneng (red.), *Biskop Hans Brasks registratur: Textutgåva*, nr 434.
39. Gunneng (red.), *Biskop Hans Brasks registratur: Textutgåva*, nr 472. För plakatet se även Isak Collijn, "En plattysk Copia af ett hittills okänd Karl V:s Plakat mot Luthers skrifter 1526", i *Kyrkohistorisk Årsskrift 1909* (Uppsala, 1909), s. 133–148; Isak Collijn, "Brasks `Keyserlige mandata'", i *Kyrkohistorisk Årsskrift 1911* (Uppsala, 1911), s. 123–124.
40. Gunneng (red.), *Biskop Hans Brasks registratur: Textutgåva*, nr 472, s. 404–505.
41. Per Stobaeus, *Från Biskop Brasks tid* (Skellefteå, 2010), s. 224.
42. Stobaeus, *Från Biskop Brasks tid*, s. 225.
43. Stobaeus, *Från Biskop Brasks tid*, s. 234. Stobaeus tillägger dessutom att "[b]iskopen förbigår NT 1526 med tystnad i sina brev från 1526 och 1527". Stobaeus, *Från Biskop Brasks tid*, a.a.O.
44. Eric Michael Fant, & Claes Annerstedt (red.), *Scriptores rerum Svecicarum medii aevi, T. III:2* (Uppsala, 1871–1876), s. 81; jfr Stobaeus, *Från Biskop Brasks tid*, s. 236.
45. Diego López de Zuniga, *Annotationes contra Erasmus roterodamum* (Alcalá, 1520).
46. Alejandro Coroleu, "Anti-Erasmianism in Spain", i Erika Rummel (red.), *Biblical humanism and scholasticism in the age of Erasmus* (Leiden, 2008), s. 73–93, här s. 77–78.
47. Servatius P. Wolfs, "Erasmus von Rotterdam und die Dominikaner zu Löwen", i *Xenia Medii Aevi historiam illustrantia oblate Thomae Kaeppli OP: Storia e letteratura: Raccolta di studi e testi 141, Vol. 2* (Rom, 1978), s. 787–808.
48. Carlos M. N. Eire, *War against the idols: The reformation of worship from Erasmus to Calvin* (Cambridge, 1986), s. 45–46.
49. Paul F. Grendler, *Renaissance education between religion and politics* (Hampshire/Burlington, 1988), s. 15.
50. Silvana Seidel Menchi, *Erasmus als Ketzer: Reformation und Inquisition im Italien des 16. Jahrhunderts* (Leiden, 1993). Margaret Bald, *Banned books: Literature suppressed on religious grounds* (New York, 1998), s. 270; Judith Rice Henderson, "Humanism and the Humanities: Erasmus's *Opus de conscribendis epistolis* in Sixteenth-Century Schools", i Carol Poster & Linda C Mitchell (red.), *Letter-writing manuals and instruction from antiquity to the present: Historical and bibliographic studies* (Columbia, S.C., 2007), s. 141–177, här s. 163; Paul F. Grendler, "The Adages of Paolo Manunzio: Erasmus and the Roman Censors", i James V. Mehl (red.), *Renaissance and Reformation Studies, Vol. XLIX: In Laudem Caroli for Charles G. Nauert* (Kirksville/Missouri, 1998), s. 1–22.
51. Seidel Menchi, *Erasmus als Ketzer: Reformation und Inquisition im Italien des 16. Jahrhunderts*, s. 440–441.
52. Det i Pforzheim år 1562 utgivna indexet – som i sin tur är baserat på franska och italienska förlagor – nämner till exempel också de Tudeschis bland de förbjudna författarna. Pietro Paolo Vergerio d.y., *Postremus catalogus Haereticorum Romae conflatus, 1559, continens alios quatuor Catalogos, qui post decennium in Italia, nec non eos omnes, qui in Gallia & Flandria post renatum Euangelium fuerunt aediti* (Pforzheim, 1560), s. 65.
53. *Ein lateinische uberschrift zu Rom auff des Bapsts Clementis des siebenden grab gefunden, und nachvolgend den Bapstfreunden zu lib verdeudscht: Epitaphium in sepulchro Clementis Septimi repertum*, s. A3 v–A6 v.
54. Eginhard Peter Meijering, *Melanchthon and patristic thought: The doctrines of Christ and Grace, the Trinity and the Creation* (Leiden, 1983), s. 102–103. Bernd Hamm, "Naher Zorn und nahe Gnade: Luthers frühe Klosterjahre als Beginn seiner refotmatorischen Neuorientierung", i Bultmann, Leppin & Lindner, *Luther und das monastische Erbe*, s. 111–152, här s. 136–137.
55. Heinrich Kellner, "Johannes Gritsch", i *Allgemeine Deutsche Biographie* 9 (1879), s. 704 (<http://www.deutsche-biographie.de/pnd11871905X.html>).
56. Georg May, "Artikel Kirchenrechtsquellen I", i *Theologisches Realenzyklopädie, Band 19* (Berlin/New York, 1989), s. 1–44, här s. 28–30.

57. *WA Schriften, Band 2*, s. 53 (= Sylvester Prierias [Mazzolini], *Replica F. Sylvestri Prieriatis, sacri Palatii Apostolici Magistri, ad F. Martinum Luther Ordinis Eremitarum*, 1518). För Prierias brev till Luther se även Rolf Decot, "Wider das Papsttum zu Rom, vom Teufel gestiftet" (1545)", i Hans Josef Schmitz (red.), *Luthers Reformation zwischen Theologie und Reichspolitik: Aufsätze von Rolf Decot* (Frankfurt am Main, 2007), s. 147–176, här s. 160–162.
58. Jfr Erika Kihlman, "The inventory of Bero's library: An Edition with Analysis", i Olle Ferm & Erika Kihlman, *Swedish students at the University of Vienna in the Middle Ages: Careers, books and preaching*, (Stockholm, 2011), s. 135–173. Arbeten som i Kihlmans edition är numrerade 6, 14, 31, 47, 72, 85 och 130 kan räknas till denna grupp av texter som jag här betecknar som helgonlegender och mariologiska texter.
59. Källorna som har utvärderats här är främst: *Sveno Jacobis samling*, E 5702, Riksarkivet; Otto Ahnfelt, "Articuli Ordinantie", i: *Tidskrift för teologi* (Lund, 1892), s. 352–385; Herman Lundström, "Biskoparnas i Strengnes och Västerås hemliga protestation mot reformationsverket af den 10 augusti 1531", i: *Historisk Tidskrift* 17 (Stockholm, 1897), s. 61.63. För ytterligare källor och litteratur se: Czaika, *Sveno Jacobi*, s. 195–300.
60. Paulus Helie, *Skrifter, bd. 2* (København, 1932), s. 294–295.
61. Här kan bl.a. följande arbeten nämnas: Janusz Tondel, *Eruditio et prudentia: die Schlossbibliothek Herzog Albrechts von Preussen: Bestandskatalog 1540–1548* (Wiesbaden, 1998); Johann Anselm Steiger & Alexander Bitzel (red.), *Bibliotheca Gerhardina: Rekonstruktion der Gelehrten- und Leihbibliothek Johann Gerhards (1582–1637) und seines Sohnes Johann Ernst Gerhard (1621–1668)* (Stuttgart-Bad Cannstatt, 2002).
62. I detta sammanhang kan t.ex. hänvisas till: Carlo Ginzburg, *Osten och maskarna: En 1500-talsmjölnares tankar om skapelsen* (Stockholm, 1996); Dagmar Eichberger, "Una libreria per donne assai ornata et ricca": Frauenbibliotheken des 16. Jahrhunderts zwischen Ideal und Wirklichkeit", i: Gabriela Signori (red.), *Die lesende Frau* (Wiesbaden, 2009), s. 241–264.

Årstafruns omsorger

– exempel från dagböckerna

Av Ulrica Söderlind

Märta Helena Reenstierna kom till Stockholm från Småland när hon var 19 år gammal, år 1772. Kort därefter lärde hon känna den man som kom att bli hennes make och livs kärlek, ryttmästaren Christian Henrik von Schnell som var dubbelt så gammal. Cirka ett år efter deras första möte stod bröllopet och Märta Helena Reenstierna flyttande in på Årsta Gård utanför Stockholm. Paret fick åtta barn, där endast ett överlevde till vuxen ålder, 32 år. Denne son dog då han gick genom isen och drunknade ett år efter faderns bortgång. Märta Helena Reenstierna dog 1841 och överlevde således sin familj. Hon har blivit känd för eftervärlden genom sina dagböcker som getts ut i sin helhet och som vittnar om tidens leverne på en någorlunda välbärgad gård.

Denna artikel handlar om en specifik händelse i Märta Helenas Reenstierna liv, nämligen de veckor som hon skötte om sin

*Det enda kända porträttet av
Märta Helena Reenstierna finns
på en miniatyrring daterad 1796.*

make när denne insjuknade och senare dog den 6 januari 1811. Utifrån dagboken går det att dra slutsatser om tidens sjukomsorg. Utifrån de anteckningar som Märta Helena troget förde framkommer den dagliga vården av maken tillsammans med uppgifter om vad denne åt under sjukdomsperioden som varade under 34 veckor. Texten bör ses som ett exempel på hemsjukvård under tidigt 1800-tal i Sverige och på en specifik plats, nämligen Årsta.

Källmaterialet och tidigare forskning

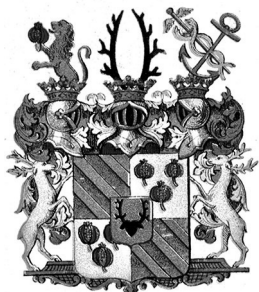
Märta Helena Reenstierna skrev dagböcker i en oavbruten följd under åren 1793–1839. Dagböckerna förvaras i dag av Nordiska museets och transkriberades till maskinskrift av Gunnar Broman under 1940-talet. Under senare år har dagböckerna även digitaliseras så att den transkriberade maskinskrivna texten finns på CD-skiva vid Nordiska museets arkiv i Stockholm. Det maskinskrivna materialet uppgår till cirka 5000 A4-sidor, vilket innefattar samtliga dagboksanteckningar samt det som Märta Helena Reenstierna själv kallade för bilagor och allehanda. Av dagböckerna att döma skrev hon dagbok varje kväll, eller i vissa fall dagen efter, vilket är något som Märta Helena Reenstierna alltid kommenterar. Dagböckerna behandlar stort som smått i vardag och vid högtider. Närheten i tid och att dagboksanteckningarna härrör från en och samma plats, skriven av samma kvinna under nära 40 år gör den intressant för forskare som vill undersöka vardagslivet vid denna tid.

Dagböckerna har legat till grund för Lars Widdings romansvit *På Årstafruns*

tid, de har även gets ut i urval där cirka 20 procent av materialet använts i tre olika delar under namnet *Årstadagboken, Journaler för åren 1793–1839*. De gavs ut 1946–1953 med Gunnar Broman och Sigurd Erixson som redaktörer. År 2010 utkom Kristina Ekerö Eriksson med boken *Årstafruns dolda dagböcker*. Dagböckerna har även använts inom det internationella forskningsprojektet "Millenium" som studerade klimat och klimatförändringar över tid. För Sveriges del användes de närmare 15 000 väderobservationerna i Årstadagböckerna för att hjälpa till att skapa en klimatkurva för landet under 500 år. Dagböckerna har även använts för att studera vilken typ av ekonomi som var gällande på Årsta under Märta Helena Reenstiernas ledning.¹

Dagböckerna har alltså ett stort forskningsvärde. De är så omfångsrika att de kan ligga till grunden för flertalet studier med olika forskningsinriktningar. Den här studien har sitt fokus på hemsjukvård under tidigt 1800-tal. Artikeln skiljer sig från tidigare forskning i så motto att den är koncentrerad till de veckor under åren 1810–1811 då Märta Helenas Reenstiernas make insjuknar och som slutar med hans fränfalle. Därtill kommer att dagens näringsfysiologi användas för att få fram vilken näring den sjuke fick i sig under sjukdomstiden. Detta är intressant eftersom maken med stor sannorlikhet gått ur tiden ännu tidigare om han inte fått i sig tillräckligt med näring.

Det kan diskuteras huruvida det är förtjänstfullt att använda sig av dagens näringsvärde hos olika livsmedel på ett

Den Reenstiernska vapenskölden.

historiskt material eftersom vi inte känner till om dåtidens livsmedel och råvaror innehöll samma halter.

Kort om sjukvård och näringsämnen under svenskt 1800-tal

Under 1800-talet var Paris ett centrum för den lärda medicinen. Där utvecklade Marie-Francois Bichat en vävnadslära som tog död på den tidigare så kallade humoralpatologin, där sjukdomar kopplades till de fyra kroppsvätskorna blod, slem, svart och gul galla. Han slog fast de olika sjukdomarnas lokalisering till enskilda vävnader. Den nya kliniska medicinen lanterades liksom stetoskopet och morfinet. Morfin renframställdes för första gången år 1806. Mycket av detta fördes emellertid inte ut till gemene man utan förblev kunskaper som fanns i de lärda kretsarna. Det var troligen inte något som Årstafrun kunde känna till – och heller inget hon hänvisar till i dagböckerna.

Märta Helena Reenstierna gjorde i stället som de flesta i sin samtid – det vill säga skötte sjukvården i hemmet. För bättre bemedlade var detta långt fram i tiden ett rimligt alternativ. Sjukhusen var ofta smitthärdar där hygien kunde vara beklämmande. En viktig förändring skedde under 1800-talets mitt i samband med Krim-kriget där Florence Nightingale lade grunden till den moderna sjuksköterskeutbildningen och även för modernare hygien.

Ända in på 1900-talet var dessutom epidemier något som hotade samhällena i hela

Europa. Under första hälften av 1800-talet minskade visserligen smittkoppor kraftigt efter vaccinerings införande 1801 (år 1779 hade den dödar 15 000 människor), men kolera och tuberkulos härjade i olika omgångar och gav upphov till en rad statliga restriktioner kring hur man fick röra sig och hur man borde leva. År 1831 nådde koleran Östersjöområdet och år 1834 kom den till Göteborg trots karantänåtgärder. Via Göta Kanal nådde sedan koleran Stockholm. Trots förbättringar på medicinens område visste man inte hur vare sig kolera eller tuberkulos (eller för den delen syfilis som också länge var närmast epidemisk) skulle botas. Medicinvetenskapen var inte ens överens om huruvida det var ett smittämne eller något annat som orsakade sjukdomarna och följaktligen inte heller om hur man bäst stoppade smittan.

År 1808 bildades Svenska Läkaresällskapet, år 1813 förändrades Collegium Medicum till Sundhetscollegium. Sjuksköterskorna i likhet med läkarna hade ett hårt och dåligt avlönat arbete.² Vid riksdagen 1809/1810 yrkade man med anledning av de sorgliga erfarenheterna från finska kriget på åtgärder till förbättring av sjukvården i landet, det fanns drygt 30 lasarett i Sverige under denna tid. Det föreslogs att ett institut för utbildning av läkare med lägre kompetens skulle inrättas. Dessa underläkare skulle bland annat utbildas för tjänster inom krigsmakten och på landsbygden. Resultatet blev att år 1810 tillkom "Institutet för fältläkares danande" därefter kallat "Karolinska Medico-Kirurgiska Institutet".

Även om alltså humralpatologin var på väg att försvinna fanns det fortfarande en rad olika äldre traditioner som påverkade hur man såg på sjukdomar och hur man ansåg att sjuka borde hanteras. Inte minst fanns det en rad olika mer eller mindre folkliga föreställningar om hur sjuka skulle hanteras och botas, samt vad som kunde vara nyttigt och onyttigt. Mjölk ansågs vara ett livsmedel som genom sin sammansättning stod mellan de animaliska och vegetabiliska livsmedeln. Nyttan av att tillsätta salt till födoämnena var under diskussion. Frågan om det var bäst för människan att enbart äta produkter från djur- eller växtriket diskuterades. Människan befann sig mellan djur- och växtrikena och kunde om hon så ville, enbart äta från det ena eller det andra riket, menade många. Det hade dock visat sig från fysiologisk synpunkt samt från människans tandbyggnad och matsmältningsorgan att en kost bestående både av animalier och vegetabilier var den bästa för människan.³ Det är inom denna kunskapsvärld vi finner Märta Helena Reenstierna och hennes make när maken blir sjuk.

Makens sjukdom och vård

Årstafruns make Carl Henrik von Schnell insjuknade den 17 maj 1810 utan synbara orsaker eller förvarningar. Klockan åtta om kvällen blev han ansatt av en häftig yrsel och så ond att han blev våldsam.⁴ Över natten var han relativt lugn och nästkommande morgon talade han något redligare och slumrade till flertalet gånger under da-

gen, under middagstiden blev han återigen mer orolig och det gick inte att förstå vad han sade. Maken fick besök under kvällen och kunde då göra sig förstådd i sitt samtal med sin besökare (handelsman Lundberg). Carl Henrik åt under kvällen fyra teskedar havregrynsgröt.⁵

Havregryn innehåller små mängder av vitamin B₁ och B₂ samt mindre mängder av C- och D vitaminer samt äggvita, kolhydrat, fett, kalcium, fosfor samt järn.⁶ Välling gjordes på vetemjöl, hos vetet är mineralämnena begränsade till randskikten där även proteinet finns, vilket medför att vetemjölet som är en raffinerad produkt som enbart utgörs av mjölkärnan har ett lågt näringsvärde.⁷

Yrsel och förvirring följde nästkommande dag och han hade svårt att stanna kvar i sängen, och blev "bråkig". Det gick till exempel inte att få i honom den mixtur (oklart av vad) som läkare hade föreskrivit. Han åt dock den ena av två långa abborrar som sonen skickat hem.⁸

Den 20 maj började med en lugn och skirande klar morgon och Årstafrun steg upp 2 på morgonen för att avlösa sonen och en pigas vakande vid makens sjukbädd, natten hade varit lugn för maken med en jämn andning och något hickande. Han sov till klockan 15 och hade då fått sova i 18 timmar. Läkaren Westman kom och försökte få i Carl Henrik rehnskt vin med hjälp av en tesked. Märta Helena hade endast våga smörja makens läppar med en fjäder som var doppas i pärlgrynssoppa. Därefter blev sjuklingen på nytt orolig och det var svårt att förstå hans tal, vilket gjor-

de Märta Helena mycket ledsen. Vid elva tiden på kvällen som han ett par timmar och hustrun lade sig själv på samma kudde som maken och somnade själv tungt efter tidigare nattvak och gråt.⁹

Att isolera de sjuka var alltså inte något som vare sig Årstafrun eller den läkare som kom till dem rekommenderade eller ens föreslog. Inte bara sjuklingens hustru, utan också en son, en piga och en bekant satt ner och var med Carl Henrik, trots att han var så sjuk. Parets husläkare – vi kan nog räkna med att han var känd i huset och välbekant med folket på Årsta – hade heller inte andra rekommendationer än rehnskt vin och en mixtur med oklart innehåll. Sjukvård tycks också hos bättre bemedlade alltså mest bestå av omvårdnaden från nära och kära och försök att få i den sjuka åtminstone någon form av näring. Någon diagnos ställs hittills inte heller – vare sig av läkaren eller av Märta Helena.

Under de kommande dagarna fortsatte maken att vara orolig och svår att förstå. Själv upplevde Carl Henrik sig yr. Läkaren förespråkade nya mediciner (vilka återges ej – vilket kanske i sig också är intressant eftersom det vittnar om en tilltro till läkaren och dennes bedömning). Den 25 maj åt maken ett par små tuggor stek på smörgås och begärde brännvin, vilket han fick i små mängder.¹⁰ Det är inte otänkbart att brännvinet i sig betraktades som en medicin.

Carl Henrik fortsätter att vara sängliggande under uppsikt, ibland lugn och sovandes, andra gånger mycket upprörd.

Den 27 maj smakade han på buljong, stuvad lake och pannkaka, allt i små mängder. Nästkommande dag önskade maken själv dricka te, han drack en hel kopp och åt nästan en halv skorpa, därefter ville han ha smörgås och ost. En tunn bit lika stor som ett björklöv äts, därefter ville maken inte ha mer mat den dagen utan låg lugn och stilla med undantag för när han tre gången fick sin medicin. Den 29 maj åt maken på nytt små smulor av mat, vad denna måltid bestod av framkommer dock inte. Nästkommande dag var maken surrig och talade om sin egen bortgång och hädanfärd och önskade att en präst skulle komma, vilket det också gjorde. Prästen gav maken den heliga nattvarden och åt därefter middag på Årsta innan han skjutsades tillbaka hem till sitt. Carl Henrik var mycket matt och talade andligt och talade om för sin hustru att hon skulle lägga sin hand på hans hjärta eftersom han önskade dö i hennes famn. Månaden majs sista dag föreföll maken piggare, även om han var matt var ögonen klara och det såg ut att lova en förbättring, och stundtals fanns det enbart lite störning i talet. Han drack te och åt lite andra soppor under dagen.¹¹

För folk i gemen – alltså inte så pass väl bemedlade som husfolket på Årsta – fanns det inte alltid läkare att tillgå alls vid denna tid. Det förekom säkert kloka gummor i bygderna, men det var också mycket kyrkans folk som fick hjälpa till vid sjukdomar. På Årsta kom dock prästen alltså framför allt för att ge Carl Henrik sista smörjelsen. Prästen lade sig inte i omvårdnaden, som fortfarande i princip

helt sköttes av Årstafrun själv och förutom allmänna omsorger bestod i en noggrann uppräkning av vad sjuklingen åt.

Carl Henriks sjuklighet försvann något och Märta Helena fortsätter under sommaren att göra vad hon kan för att han ska må bra och bli bättre. Hon ger honom hans medicin (utan att kommentera den eller vad den innehåller eller ens om den har någon effekt) och hon försöker se till att han äter. Grynvatten, havregrynsgröt i små, små mängder (några teskedar) förekommer som mat. Carl Henrik själv verkar dock ha svårt att behålla maten. Ibland vägrar han att äta och dricka överhuvudtaget.¹² Att ange vad han ätit tycks ha varit viktigt för hustrun, något som tydligt strukturerade omsorgerna om maken.

Maken fortsätter dock att vara sängliggande. Det fanns alltid någon som vakade hos honom, oftast Märta Helena själv som även bytte lakan, tvättade maken och alltså försökte se till att hålla någon form av hygien kring den sjuke.¹³

Makens tillstånd pendlade mellan illamående, svaghet och matthet. Han åt litet eller inget och drack inte heller mycket, men ibland fick han i sig kaffe, ibland te och även vin och sin medicin. Tillståndet förefaller ha förändras efter midsommar eftersom en kraftig hosta med slem tillkom, vilket gjorde maken mycket matt. Det var inte möjligt att få i honom någon föda alls under ett par dagar. Stundtals var han redig och klar, talade mycket ömt och andligt med sin maka, andra gånger var han på dåligt humör och det var svårt att förstå honom. Han vårdades hela tiden av

sonen, maken och någon piga i hushållet, och lämnades inte ensam någon gång.¹⁴

Carl Henriks besvär ökade och i början av juli svullnade hans högra ben upp och blev blått. Märta Helena som är den som vakar över honom mest, anger nogsamt om hon får i honom mat och vad. Detta betraktades uppenbarligen som viktigt, även om Märta Helena inte kommenterar varför eller explicit ser detta som en väg att bli bättre. Hon undviker inte vare sig alkohol eller kaffe, det senare betraktades inte som en oskyldig dryck vid denna tid. Inte heller ger dagböckerna intrycket av att hon väljer bort mat, vikten ligger snarast i att få i den sjuka maken något överhuvudtaget eftersom han mest vägrar att äta. Själv vittnar Märta Helena om att hon börjar bli matt och trött efter allt vakande samt att den allmänna skötseln av gården och hushållet tar skada. Makens sjukrum har blivit hela hennes värld och hon har börjat tvivla på att han ska klara sig.¹⁵

Att sjukdomar på detta sätt var ett hårt slag för ett hushåll var inte Märta Helena den enda i sin samtid att vittna om. Hushållet bestående av både man och hustru var ofta den enhet som den samtida ekonomin byggde på och när en blev sjuk fick det konsekvenser. På Årsta var som vi sett inte bara Märta Helena, utan också sonen och en av de anställda involverade i omsorgerna och därmed borta från sina vanliga uppgifter. Årstafrun sköter som tidigare om sin make och Årsta så att dess aktiviteter inte avstannar under makens sjukdom och frånvaro. Hon uppfyller även sina sociala plikter som att närvara vid dop, be-

gravningar, avlägga besök med mera. För folket på Årsta var som vi sett smitta inte något som de oroade sig för. Carl Henriks sjukdom kopplades inte alls till smitta eller smittsamhet och ingen tycks ha betraktat besök som problematiska. I hushållet fortsatte man att turas om att ta hand om Carl Henrik och mot sommarens slut kom också fler bekanta och vänner på besök till honom.¹⁶

Carl Henrik tycks också beroende av Märta Helena enligt dagboken. Han äter inte gärna utan henne. Även om det vid något tillfälle händer att han själv tar sig lite mat (han försöker skära sig en bit peparkaka vid ett av de få tillfällen då han är uppe), är det mest Märta Helena som föder och vårdar honom – inte sällan med högläsning.¹⁷ Mest verkar han få i sig söt-

saker, gryn och ägg, men ibland vittnar Märta Helena om lite animalier i form av exempelvis den lungkorv han åt i mitten av oktober eller en bit lamm som hon lockar i honom samma månad.¹⁸

Redan under sommaren har Märta Helena förstått att Carl Henrik nog inte kommer att bli frisk. Ändå fortsätter hennes omsorger under hela hösten, vilket så klart tär på gårdens skötsel. Omsorgen vittnar dock om parets förhållande till varandra. Carl Henriks sjukdom blev inte bättre, men det hindrade inte Märta Helenas omsorger. För maken tycks dock tillståndet vara besvärligt. Vid ett tillfälle i november försökte han själv gå ner till sjön för att avsluta sitt liv, detta avhjälpes dock av Årstafrun och en piga som fick uppbringa alla sina krafter att få maken i säng igen.

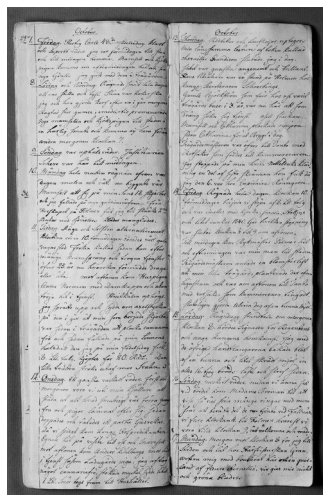

Huvudbyggnaden vid Årsta så som den ser ut i dag.

Märta Helena kände sig efter detta mycket matt och ängslig. Trots det fortsatte hon att pigga upp sin make med pepparkakor och under november även svartsoppa och krås, klimpar och smalt – men det tycktes inte hjälpa. Men inte ens den sällsynta måltiden tycktes reta Carl Henriks aptit. Det gjorde inte heller äpplen eller bär som gavs i gåva till den sjuke.¹⁹

Trots att sjukdomen inte ger med sig är det aldrig tal om att flytta den sjuke till sjukhus. Med tanke på det rykte som sjukhusen hade, är det inte särskilt konstigt. Sjukhusen var ännu inte anstalter för bättre medlade – det finns till och med historiker som Roger Qvarsell som menar att få frivilligt begav sig till tidens sjukhus. Läkaren nämns emellertid inte heller särskilt ofta i dagboken, utan vården bestod i allmänhet av vardagliga omsorger från framför allt Märta Helena. Hon fortsatte att låta baka pepparkakor till honom – ett inte helt billigt bakverk. Hon såg också till att han fick äta det han själv ville – vilket ibland inte alls var pepparkakor utan tunna bitar sill – och såg till att en av årets fyra saffransbullar gjordes till maken, vilket han faktiskt åt med god aptit. Under julen åt Carl Henrik, som detta år fyllde 77, på julafton en del julmat; lutfisk, sötgröt och saffransbröd. Den 29 december var maken mycket matt och förtärde endast tre koppar te samt en halv skorpa, samma dag kom läkaren på besök och den sjuke försökte göra sig förstådd men ingen i dennes närhet kunde förstå hans tal. På årets näst sista dag drack han endast en kopp te och ett par små glas svagdricka.

Carl Henrik hade nu fått feber och samtliga församlade trodde att han skulle dö när febern rasade.²⁰ Januari började således hårt för Märta Helena, som nu vakar dag och natt över sin man. Den 6 januari klockan 13.35 dör han.²¹ Han förs till den sista vilan den 20 januari i Brännkyrka. Dagen började med att alla samlades mellan klockan 10 och 11 och åt en frukost som bestod av saffransbröd, ost, smör, salt tunga, brännvin och choklad. Middagen som följde på begravningen bestod av tio rätter, tre slags viner och konfektyr, efter kaffet bjöds punsch inför avresan. Kaffet dracks ur porslinskoppar som var en gåva till Årstafrun från maken år 1790, kopparna bar det Reenstiernska vapnet. Till bords var det totalt 22 gäster och en ganska skicklig vaktmästare serverade vid både frukosten och middagen.²²

Utdrag ur Märta Helena Reenstiernas dagböcker.

Näringsinnehåll i makens sjukdomskost

Utifrån Årstafruns anteckningar om makens sjukdom framkommer att han periodvis inte hade någon aptit alls eller väldigt liten aptit, vissa dagar förefaller han inte ha kunnat eller velat äta och dricka något alls. Under dessa dagar är det dock mycket troligt att Årstafrun och de andra som vårdade den sjuke ändå fick i honom vätska i någon form, han hade inte klarat av en sjukdomsperiod på 34 veckor om inte han hade fått i sig vätska i någon form. Det förekommer även anteckningar om att Carl Henrik vissa dagar under sjukdomen ätit och druckit, vad han åt och drack framkommer dock inte. Oaktat detta finns det tillräckligt med information i dagböckerna som ger oss en inblick i den kosthållning som fanns.

Årstafruns makes kost i form av animalier under sjukdomen bestod av tre huvudkategorier; kött (nöt, lamm), fisk (abborre, lutfisk, lake, sill) samt fågel (gås). Biprodukter av dessa animalier var korv, buljong, svartsoppa och klimp.

Carl Henrik åt också havregrynsgröt, välling, pärlegryns-soppa, sötgröt, bröd samt spenat. Havregryn var då mer näringsrika än den välling han fick eftersom den gjordes på vetemjöl och inte av hela kornet.²³ Pärlegrynet är ett litet glänsande korngryn. Kornet har liksom havre ett yttre, hårt cellulosaskal som måste avlägsnas innan sädeskornet kan användas till föda. Kornet måste blötläggas före kokning. Sötgröten tillreddes av söt mjölk och risgryn. Det latinska namnet för ris

är *Oryza Sativa* Lin och odlas i varmare länder, i Sverige har riset som gröda aldrig trivts. Med tanke på att den tidsperioden, tidigt 1800-tal, är det troligaste att Årstafrun inte hade tillgång till det polerade vita riset utan att det rörde sig om det så kallade råriset, detta var en importvara och bör ha varit ett dyrt livsmedel, som Carl Henrik ändå fick. Som vi sett så drog sig Märta Helena inte för att ge sin make andra mer kostsamma produkter utan ville snarast ge sin sjuka make allt som möjligen kunde gå ner. Hon ville helt enkelt göra det lätt för honom att få i sig det lilla han kunde ta in.

Årstafrun angav i dagboken inga begränsningar för vad Carl Henrik gavs att dricka: svagdricka, brännvin, vin kaffe och te. Svagdricka räknas till maltdrycker och görs på vatten, kornmalt och humle, den kan sötas med socker eller sirap samt smaksättas med örter och/eller kryddor. Drycken är i likhet med öl energigivande och innehåller vatten till stor del, en del kolhydrater, alkohol, samt en del vitaminer och mineraler.²⁴ Öl och svagdricka var jämte brännvin vanliga måltidsdrycker. Humle var sedan länge den enda växt som staten hade restriktioner om att man måste odla. Orsaken var naturligtvis svårigheterna med att hålla vatten friskt under längre tid. Det problemet hade förstås inte Årstafrun, men hon var liksom sin samtid införstådd med idén om att öl och svagdricka kunde vara nyttigt och närande.

Brännvin är rikt på energi, vatten och alkohol. Vin som dryck innehåller relativt

mycket energi, vatten och alkohol.²⁵ I dag skulle man kanske dragit sig för att ge vin och brännvin till sjuka, men i början av 1800-talet var det fortfarande självklara ingredienser i omsorg om sjuka, och rekommenderades också av läkare. Att Märta Helena gav detta till sin make är alltså inte så konstigt. Det kan dessutom ha funnits mer folkliga tankar om alkoholens renande verkan. Som vi ser rekommenderade ju familjens läkare rehnskt vin, i början av sjukdomen. Viss näring fick Carl Henrik nog av detta, men inte mycket.

Kaffe innehåller koffein som stimulerar det centrala nervsystemet, ökar till viss del hjärtverksamheten samt vidgar blodkärlen. En normalstor kopp kaffe innehåller 100 milligram koffein. Kaffet innehåller mest vatten men även kalium och mindre mängder av protein, kolhydrater, niacin, niacinekvivalenter och selen.²⁶ Te är en dryck som bryggs på torkade teblad. Drycken innehåller mycket vatten, kalium och mindre mängder av mineralerna fosfor, selen, magnesium, natrium, därtill finns en mindre mängd av de vattenlösliga vitaminerna riboflavin och folat.²⁷ Kaffe var under så väl 1700-talets senare del som senare en omdiskuterad dryck som dock slagit rot i Sverige. Både kaffe och te – liksom choklad som serverades till begravingen – var importerade varor och därmed dyrbara. Årstafrun diskuterade inte detta någon gång i dagboken och inte heller det faktum att det för all del fanns de som betraktade kaffet som något suspekt. Hundra år senare skulle

myndigheterna till och med diskutera om kaffe skulle vara en del av drycker som reglerades tillsammans med alkohol och liksom tobak – så blev det emellertid inte.

Slutord

Texten har handlat om en specifik händelse i Märta Helena Reenstiernas liv, nämligen hur hennes make insjuknade och efter en tids sjukdom går ur tiden. Syftet har varit att få reda på mer om hemsjukvård under denna tid. Studien är således en fallstudie över hur hemsjukvård såg ut på Årsta. Omvårdnaden om den sjuke beskrivs ingående av Märta Helena Reenstierna. Märta Helena skriver rakt på sak om den oro och vända makens sjukdom innebar för henne. Även om det även fanns pigor som hjälpte till i den dagliga vården av maken var det Märta Helena själv som tog på sig huvudansvaret för vården, samma huvudansvar som hon fick över att allt annat skulle fungera på Årsta under makens sjukdom. Detta kom även att gälla efter hans fränfalle. Märta Helena Reenstierna känner stor sorg över det som drabbade maken, trots detta indikerar dagboksanteckningarna för sjukdomstiden att hon aldrig hyste en förhoppning om att maken skulle tillfriskna och klara sig, även om han hade bättre dagar men till slut tog de sämre dagarna över helt.

Det framkommer inte av anteckningarna vad läkarna ansåg att Carl Henrik drabbats av. Hans symptom på yrsel, illamående, svårigheter att tala, orientera sig samt svårt att röra sig kan vara indikatorer

på att han drabbades av en stroke och/eller en hjärnblödning. Den komplikation som tillstöter i form av ett blått och mycket svullet ben kan ha varit en efterföljande blodpropp som fann fäste just i benet. Carl Henrik blir orolig när Märta Helena inte fanns i dennes närhet, vid de tillfällen hon var tvungen att lämna sjukrummet för att uträtta ärenden som ingen annan kunde ta hand om. Dessa episoder visar att han trots sin tidsvisa förvirring visar att han trots detta var mycket medveten om hans maka var i hans närhet eller inte.

Av anteckningarna att döma så fick Carl Henrik den kost som han själv tyckte om och var förtjust i. Utöver bakverk och dryck fick den sjuke i sig kött, fisk och fågel, tillika med äpplen och körsbär, därtill kommer spenat, pannkakor, mejeriprodukter, sötgröt, välling med mera. Det var vad som behövs för att få en allsidig, näringsrik kost. Vad som bör hållas i minnet är att hushållet på Årsta var ett rikt hushåll som hade möjlighet att bistå maken med vad han än önskade i form av livsmedel och maträtter. Märta Helena Reensternas omtanke om maken och hans välbefinnande under sjukdomstiden indikerar även att hon aldrig skulle ha undanhållit honom något som han önskade i mat- och dryckesväg. Oaktat att maken inte klarade sig så är det i alla fall säkert att säga att han inte dog av undernäring.

Käll- och litteraturförteckning

Arkiv

Nordiska museets arkiv
Årstadagböckerna 1810–1811

Internet

<http://www.spendrups.se/lib/ProductViewDetails.aspx?id=66&ProductId=1029>, 2015-02-20
<http://www7.slv.se/Naringssok/Livsmed-elDetalj.aspx?LivsmedelsId=1900>, 2015-02-20
<http://www7.slv.se/Naringssok/Naringssamnen.aspx?LivsmedelsId=1900#>, 2015-02-20
<http://www7.slv.se/Naringssok/Naringssamnen.aspx?LivsmedelsId=1918>, 2015-02-20
<http://www7.slv.se/Naringssok/Naringssamnen.aspx?LivsmedelsId=1908>, 2015-02-20
<http://www7.slv.se/Naringssok/Naringssamnen.aspx?LivsmedelsId=1957>, 2015-02-20
<http://www7.slv.se/Naringssok/Naringssamnen.aspx?LivsmedelsId=1962>, 2015-02-20
<http://www7.slv.se/Naringssok/Naringssamnen.aspx?LivsmedelsId=1892#>, 2015-02-22

Litteratur

- Bergstrand, Carl Erik, *Om näringsämnen i allmänhet jemte några bidrag till kännedom af svenskt mjöl och dess användning till bröd*, Uppsala, 1857.
- Boman, Gunilla, *Hälsokostlexikon med grundrecept*, Västerås, 1984.
- Boman, Gunilla, *Hälsokostlexikon med grundrecept*, Västerås, 2005.
- Christenson, Ingrid & Sundling, Ing-Marie, *Kostkunskap*, Kungsbacka, 1983.
- Ekman, Anne-Marie, *Livsmedelskunskap-grundläggande*, Stockholm, 1985.
- Eriksson, Kristina, Ekerö, *Årstafruns dolda dagböcker*, Stockholm, 2010.
- Erixson, Sigurd, Broman, Gunnar, *Årsta-dagboken, Journaler från åren 1793–1839, del 1–3*, Stockholm, 1946–1954.
- Fruktrådet, *Frukt & grönt lexikon*, u.o, 1987.
- Gejrot, Tomas, *Kompendium i medicinens historia*, Lund, 1994.
- Klarin, Edith, *Närings och födoämneslära*, Stockholm, 1946.
- Kungl. Armémuseum, *Katalog över jubileumsutställningen Svensk läkekonst i fred och krig 1808–1958*, Stockholm, 1958.
- Leijonhuvud, L, R. Wilson, A. Moberg, J. Söderberg, D. Restö, U. Söderlind 2010: "Five centuries of Stockholm winter/spring temperatures reconstructed from documentary evidence and instrumental observations", *Climatic Change* 101 (2010), s. 109–142.
- NE, <http://www.ne.se.ezp.sub.su.se/uppslagsverk/ordbok/svensk/r%C3%A5ris>.
- Norman, Jill & Edmonds, Gwen, *Teer & örtdrycker*, Stockholm, 1989.
- Reekie, Jennie, *En liten bok om kaffe*, Lidingö, 1991.
- Singstock, G.E, *Grundelig och säker underwisning i konsten att tillreda alla sorters bakverk och torra konditor-saker*, Jönköping, 1815.
- Systembolaget, *Våra varor-historia och framställning*, Stockholm, 1991.
- Svenska akademiens ordbok, <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>.
- Söderlind, Ulrica, "Årstafruns dagböcker. Godsekonomi mellan marknad och självhushållning", *RIG, Kulutrhistorisk tidskrift*, vol 97.
- U.F, *Den Swenske kocken*, Uppsala 1837.
- Widding, Lars, *På Årstafruns tid. Märta Helena Reenstiernas dagbok*.

Noter

1. Widding, Lars, *På Årstafruns tid. Märta Helena Reenstiernas dagbok*, Stockholm, 1971, Erixson, Sigurd, Broman, Gunnar, *Årstadagboken, Journaler från åren 1793–1839, del 1–3*, Stockholm, 1946–1954, Eriksson, Kristina, Ekerö, *Årstafruns dolda dagböcker*, Stockholm, 2010, Leijonhuvud, L., R. Wilson, A. Moberg, J. Söderberg, D. Restö, U. Söderlind 2010: "Five centuries of Stockholm winter/spring temperatures reconstructed from documentary evidence and instrumental observations", *Climatic Change* 101 (2010), sid 109–142, Söderlind, Ulrica, *Årstafruns dagböcker. Godsekonomi mellan marknad och självhushållning*, RIG, *Kultrhistorisk tidskrift*, vol 97, nummer 2, sid 78–103.
2. Gejrot, 1994: 41–42.
3. Bergstrand, 1857:10, 15–17, 20, 30, 42.
4. 17 maj 1810.
5. 18 maj 1810.
6. Klarin, Edith, *Närings och födoämneslära*, Stockholm, 1946:293,296.
7. Boman, 2005:229.
8. 19 maj 1810.
9. 20 maj 1810.
10. 21–25 maj 1810.
11. 26–31 maj 1810.
12. 1–4, 6 juni 1810.
13. 7–12 juni 1810.
14. 13–30 juni 1810.
15. 1–31 juli 1810.
16. 1–31 aug 1810.
17. 1–30 sept 1810.
18. 1–31 okt 1810.
19. 1–30 nov 1810.
20. 1–31 dec 1810.
21. 1–10 jan 1811.
22. 20, 24 jan 1811.
23. Boman, 2005:229.
24. [http://www.spendrups.se/lib/ProductViewDetails.aspx?id=66&ProductId=1029,](http://www.spendrups.se/lib/ProductViewDetails.aspx?id=66&ProductId=1029, 2015-02-20) 2015-02-20, [http://www7.slv.se/Naringssok/LivsmedelDetalj.aspx?LivsmedelsId=1900,](http://www7.slv.se/Naringssok/LivsmedelDetalj.aspx?LivsmedelsId=1900, http://www7.slv.se/Naringssok/Naringsamnen.aspx?LivsmedelsId=1900#, 2015-02-20) [http://www7.slv.se/Naringssok/Naringsamnen.aspx?LivsmedelsId=1900#,](http://www7.slv.se/Naringssok/Naringsamnen.aspx?LivsmedelsId=1900#, 2015-02-20) 2015-02-20.
25. Systembolaget, *Våra varor-historia och framställning*, Stockholm, 1991:29–31,58, 73, [http://www7.slv.se/Naringssok/Naringsamnen.aspx?LivsmedelsId=1918,](http://www7.slv.se/Naringssok/Naringsamnen.aspx?LivsmedelsId=1918) [http://www7.slv.se/Naringssok/Naringsamnen.aspx?LivsmedelsId=1908,](http://www7.slv.se/Naringssok/Naringsamnen.aspx?LivsmedelsId=1908, 2015-02-20) 2015-02-20.
26. Reekie, Jennie, *En liten bok om kaffe*, Lidingö, 1991: 35, [http://www7.slv.se/Naringssok/Naringsamnen.aspx?LivsmedelsId=1957,](http://www7.slv.se/Naringssok/Naringsamnen.aspx?LivsmedelsId=1957, 2015-02-20) 2015-02-20.
27. Reekie, 1991:35, Norman, Jill & Edmonds, Gwen, *Teer & örtdrycker*, Stockholm, 1989: 5, [http://www7.slv.se/Naringssok/Naringsamnen.aspx?LivsmedelsId=1962,](http://www7.slv.se/Naringssok/Naringsamnen.aspx?LivsmedelsId=1962, 2015-02-20) 2015-02-20.

I rikets och nationens tjänst.

General Torsten Stålhandske 1594–1896

Av Britt-Marie och Nils Erik Villstrand^I

Kriget var Torsten Stålhandskes nära nog hela värld, och han var en handlingens man som inte använde sin tid till att skriva ner sina erfarenheter av sitt liv eller sina reflektioner över den värld som han levde i. Han har inte efterlämnat något egodokument eller brev där han skulle bjuda på sig själv och är därför ett svårfångat byte för en historiker. Vi kan följa honom i många år på hans väg från Borgå i Finland och genom större delen av Europa norr om Alperna, men möjligheterna att få ta del av hans tankar och känslor är minimala. Knappast var de heller originella för sin tid, ingenting tyder på det.

I denna artikel ger vi oss inte in på vägstycket att kartlägga Stålhandskes känslolandskap eller belysa hur han formades av kriget som långvarig erfarenhet.² Vi vill i stället visa hur han uppfattades av sin sam-

Torsten Stålhandske

tid och hur han på 1800-talet visade sig vara en användbar gestalt ur det förflutna i nationsbygget Finland.

På Europas många slagfält

Torsten Stålhandske föddes 1594 i Borgå socken i Finland som son till adelsmannen Torsten Svensson (av den numera utdöda svenska ätten) Stålhandske och Catarina Lydiksdotter (Jägerhorn).³ När han var fem år gammal dog hans far i slaget vid Stångebro i det svenska inbördeskrig som då utkämpades. Några år senare gifte modern om sig med en Robert Guthrie från Skottland. En annan skotte axlade ansvaret för att ge Stålhandske hans utbildning, nämligen ryttmästaren Patrick Ruthven. Det berättas att Stålhandske redan tidigt intresserade sig för militära ting. På 1610-talet följde han Ruthven som page

i det krig som Sverige då var involverat i med Ryssland. När Ruthven begav sig till England och Skottland för att rekrytera soldater följde Stålhandske med också dit.

Som mycket ung fick Stålhandske möjlighet att tjäna Gustav II Adolf i kungens livgarde. Under 1620-talet stred Stålhandske på svensk sida i Livland och Preussen samt befordrades till major vid fotfolket. Men det var rytteriet som skulle bli hans vapenslag. Från och med år 1627 tjänstgjorde han under överste Åke Tott och blev 1629 befordrad till överstelöjtnant vid Nylands och Tavastehus kavalleriregemente. Det var kungen själv och Åke Tott som blev hans främsta läromästare i krigskonsten.

Från och med år 1630 och nästan utan avbrott tjänstgjorde Stålhandske på svensk

Stålhandskes vapensköld i kapellet i Åbo domkyrka. Fotograf Stefan Norrgård.

sida i trettioåriga kriget ända fram till sin död 1644. Han kämpade med framgång vid Breitenfelt 1631 och blev av Gustav Adolf befordrad till överste sommaren 1632. I slaget vid Lützen ledde han den högra flygelns strid efter att kungen hade stupat.

Stålhandskes rykte nådde sin kulminationspunkt i och med Lützen. Det sades att han, i likhet med det rykte som omgav andra framgångsrika fältherrar, var "hård" mot kulan. De tycktes inte bita på honom. Utrymmet tillåter inte en ingående redogörelse för de strider, bland dem Wittstock 1636 och Leipzig 1642, han deltog i fram till sin död i Haderslev i Danmark 1644. Stålhandske lyckades inte leva upp till den svenske överbefälhavaren Johan Banérs förväntningar men med Lennart Torstenson fungerade samarbetet bättre. Kansler Axel Oxenstierna hade ett orubbat förtroende för Stålhandske som soldat. Han blev befordrad till generalmajor 1634 och som befälhavare över det svenska rytteriet i Tyskland till general av kavalleriet 1643.

Före det hade han från 1639 och i tre långa år fört befäl över den svenska armén i Schlesien. Den här arméns uppdrag var att säkra de svenska förbindelserna från Östersjökusten söderut till Böhmen. Uppgiften var inte lätt, särskilt som Stålhandske led brist på soldater och andra resurser, men han förlorade inte en enda strid i spetsen av sin armé.

Som soldat har Stålhandske karaktäriserats som begåvad, tapper, offensiv och initiativrik. Han visade stor omsorg om sina soldater och deras hästar. Hans begåv-

ning i fråga om strategiskt tänkande och planering var kanske mer begränsad. Han hade ett gott öga till flaskan, men på den punkten var han som officer i trettioåriga kriget långt ifrån originell. Han sårades vid Leipzig 1642 och sändes till Stettin för att hela sina sår. Här mötte han Christina Horn som han gifte sig med i april 1643. Paret fick inga barn den korta tid de hann vara gifta.

Generalens sista vila

Stålhandske insjuknade i Sveriges krig mot Danmark våren 1644. Efter att ha legat sjuk i sex veckor dog han 50 år gammal. Enligt ett samtida danskt flygblad⁴ som berättade om att "Stalhansch" var död ska denne på sitt yttersta ha gett "en saadan ond Luct fra sig" att ingen härdade ut med att stanna kvar hos honom. En präst trotsade trogen sin plikt stanken och talade tröstens ord till den döende generalen. Då ska "en höjt sort Mandsperson" som ingen visste varifrån han kom ha uppenbarat sig. Han lät prästen förstå att denne gjorde sig onödigt besvär. Allt hopp var nämligen ute med generalens själ, den visste redan var den hörde hemma när döden inträffade. Det var således djävulen själv eller någon av hans medhjälpare som ska ha uppenbarat sig vid Stålhandskes dödsbädd. Det var naturligtvis ur dansk synvinkel en god nyhet att fiendesidan, som fortsatte "med Ild at sette i mange Huse paa Landsbyer", förlorade en av sina ryktbara generaler som av berättelsen att döma var ett namn också på fiendesidan.

Den döda generalens lik fördes till Finland och Åbo där han begrovs i augusti 1645. Om själva begravningen vet vi inte så mycket, men kistan med hans döda kropp fördes "med anseenligh process" från Åbo slott till domkyrkan i Åbo.⁵

*Stålhandskes kista.
Fotograf Stefan Norrgård.*

Begravningarna av adliga personer i stormakten Sverige var välarrangerade helheter som det tog tid att förbereda och som var dyra att genomföra. Den dödas status skulle manifesteras inför samtid och eftervärld. Det var inte ovanligt att det adliga liket fördes till Stockholm för att jordfästas i Riddarholmskyrkan för att sedan föras tillbaka till hembygden för gravläggning i kyrkan där.⁶

Vid Stålhandskes begravning var adel, officerare, präster och borgerskap närvar-

ande ”i een stoor frequens”.⁷ Vi kan tack vare det som är känt om krigshjälten Åke Totts begravning i Åbo domkyrka 1640 få en uppfattning om vad det här betydde. När Tott begrovs var den processionen som förflyttade sig från slottet till domkyrkan 3–4 kilometer lång. Men så var han inte bara en av de många framgångsrika generalerna i sin tid, kallad snöplogen av Gustav II Adolf, utan också son till Sigrid Vasa, dotter till kung Erik XIV. Det var Tott som hade fått äran att eskortera liket av sin kung Gustav II Adolf från Tyskland och genom Sverige till Stockholm.⁸ Det här betyder att Stålhandske visserligen var en lika stor general som Tott men inte lika högtädd som denne och att processionen vid Stålhandskes begravning 1645 kan ha varit något kortare än då Tott fem år tidigare välsignades till gravens ro.

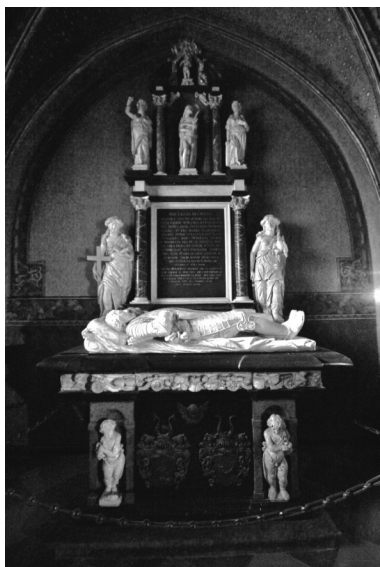
Professor Aeshillus [Eskil] Petraeus predikade vid Stålhandskes begravning⁹ och han lät sina åhörare förstå hur den döde under hela sitt liv hade letts och bevarats av Gud och alldeles särskilt ”i åthskillige häftige drabbningar, och grufwelige blodh badh, ther ifrån han som oftast medh lycka och seger är tillbaka kommen”. Petraeus framhöll att Stålhandske hade ägt ”margfalliga dygder”, men han lyfte fram två av dem som bägge hörde till de sju huvuddygder.¹⁰ Professorn jämförde Stålhandske med kung David i Gamla Testamentet eftersom också Stålhandske hade visat mod/tapperhet (*Fortitudo*, en av kardinaldygderna) och hans tro (*Fides*, en av de teologiska dygderna) på Gud hade varit fast.

Petraeus hänvisade då det gällde Stålhandskes livsgärning till biskop Isac Rothovius likpredikan som året efter begravningen kom ut i tryck i Åbo.¹¹ Biskopen framställde i den Stålhandske som ”Sweriges rikes fordom högbetrodde man nu saligh hoos gudi”. Den redogörelse för den avlidne generalens liv och förtjänster som gavs dem som var samlade i domkyrkan var fri från alla överdrifter. Stålhandske hade enligt biskopen nämligen alltid gjort sin plikt och han hade tjänat sin kung väl. En av de fraser Rothovius använde var ”gjorde han sitt bästa”, en annan att han verkat som general ”medh all flijt och trohet”.

Vi har också skäl att fråga oss varför Stålhandske fick sin sista vila i Åbo domkyrka och inte begravdes i sin gamla hemsockens medeltida stenkyrka. Petraeus ger oss ett intressant svar på den frågan. Enligt honom hade det varit helt egalt för Stålhandske var han skulle bli begravd. Men för att han skulle kunna ge ett postumt uttryck för sin tillgivenhet för sitt ”käre Fädernesland” hade han, allt enligt det exempel som andra goda män hade gett honom, valt att få bli begravd ”vthi sitt käre Fädernesland i thetta loflige Storfurstendömet Finland i then ansenlige Domkyrkia här uthi Abo Stadh”.

Det är ingen lätt uppgift att försöka reda ut vad begreppet ”fädernesland”¹² står för i det här sammanhanget, men vi har ingen orsak att läsa in ett motsatsförhållande mellan det svenska riket och riksdeln Finland ur Petraeus formulering. I hans tänkande hörde storfurstendömet Finland

på ett självklart sätt till det svenska riket samtidigt som det var en helhet med en symbolisk potential. Och i detta storfurstendöme Finland hade Åbo med sin katedral en speciell ställning.

*Stålhandskes monument i dagens domkyrka.
Fotograf Stefan Norrgård.*

Torsten Stålhandske var en general som gjorde sin plikt, tjänade sin kung både länge och med framgång på Europas slagfält. Men i sin samtids ögon var han inget mer än en hjälte, aldrig hjälten med stort H. som skulle ha höjt sig ett steg över alla andra hjältar i sin samtid. Men hans tid som en sådan skulle komma.

Kistan med Stålhandskes lik placerades i en krypta under golvet i ett kapell i domkyrkan.¹³ Hans änka Christina Horn köpte kapellet 1654. Hon dog år 1673. I ka-

pellet placerades ett gravmonument över Torsten Stålhandske och Christina Horn, möjligen så sent som efter en brand i kyrkan 1681. Monumentet gjordes sannolikt i Hamburg av Jürgen Meintz.¹⁴

Kapellet med porträtt av Torsten och Christina, olika fanor, rustningar och vapensköldar var typiskt för sin tid. Under stormaktstiden blev en del kyrkor omvandlade till något av adliga minnesrum, något som prästerskapet med eftertryck kritiserade.¹⁵

En krigshjälte i nationsbyggets tjänst

Den som i dag besöker domkyrkan ser dock inte denna utsmyckning utan möter i stället kapellet i den form det fick vid restaureringen i slutet av 1800-talet. Orsaken till detta är det som har kallats den största katastrof som drabbat en nordisk stad, nämligen den brand som härjade i Åbo 5–6 september 1827. Tre fjärdedelar av gårdarna i staden förstördes. I domkyrkan förstördes det mesta, altarpuppställning, predikstol, bänkar och alla de vapensköldar, fanor och annat som påminde om de personer som blivit begravda under kyrkans golv. Redan på sommaren före branden hade ett reparationsarbete påbörjats. Det spånklädda kyrktaket och tornhuven var i dåligt skick och i behov av åtgärder. Vid tiden för branden var taket alltså öppet i väntan på ett nytt koppartak och detta bidrog till att skadorna i kyrkan blev så omfattande.¹⁶

Återuppbyggnaden startade genast. Två år efter branden hade kyrkan nytt tak och

nya bänkar och kunde börja användas. 10 år efter branden hade man ny predikstol och ytterligare fem år senare kunde den nya orgeln invigas. Det viktigaste för Åboborna var att få till stånd ett fungerande kyrkorum. Man satsade också på området kring kyrkan. Före branden var detta område mycket tätbebyggt och i stort sett allt förstördes. Efter diskussioner blev åsikten den att torg och parker skulle omge kyrkan och att området skulle vara så öppet som möjligt. Detta motiverades dels med att man ville undvika att kyrkan på nytt skulle drabbas av brand och dels med att den skulle utgöra ett minnesmärke över "förntida mödor" och vara synlig för alla. Åbo domkyrka är fortfarande Finlands evangelisk-lutherska kyrkas huvudkyrka och landets nationalhelgedom.¹⁷

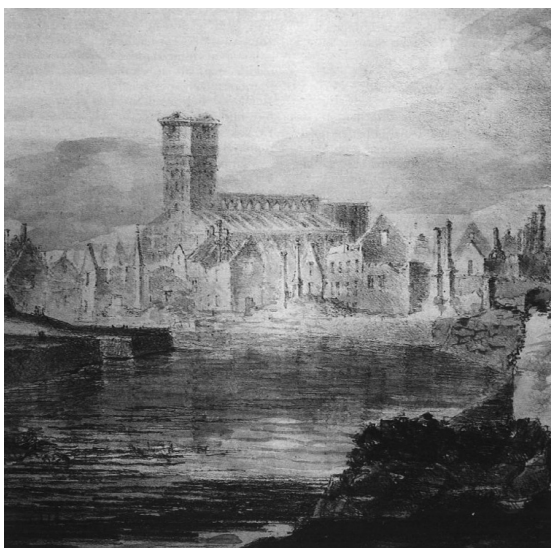
Efter detta väcktes tanken på en upprustning av domkyrkans inre. Domkyrkan blev också intressant som historisk byggnad. Man ville lyfta fram viktiga händelser av betydelse både för kristendomen och för landets historia. I högkoret finns åtta stora målningar av Robert Wilhelm Ekman. Sex av dessa har religiösa motiv och två historiska. De senare skildrar biskop Henrik som döper finnar och Mikael Agricola som överlämnar den första finska bibelöversättningen till Gustav Vasa. Dessa målningar var klara 1854 och möttes av stor entusiasm bland samtida kyrkobesökare.¹⁸

I staden ville man också på andra sätt lyfta fram domkyrkans betydelse som minnesmärke över gångna tider, den domkyrka som redan på 1840-talet kallades ett nationalmonument.¹⁹ Man lät sig också inspire-

ras av vad som gjorts i andra kyrkor. Man kände till det arbete som gjorts i domkyrkan i Uppsala där Gustav Vasas gravkor dekorerades med bilder ur kungens levnadshistoria. En kommitté med medlemmar ur stadens ledande skikt tillsattes för att leda detta arbete. Den kallades "Kommittén för återställande av Åbo domkyrkas fornminnen"²⁰ (i det fortsatta kallad kommittén). Denna kommitté var i första hand intresserad av monument och personhistoriska minnen som hade tillkommit efter reformationen och främst under den svenska stormaktstiden. Detta var helt i tidens anda då man ville ge Finland en egen plats i historien och bygga upp bilden av Finland som en nation. Detta nationsbygge har många olika intressanta ingredienser. Det är skäl att här komma ihåg att Finland sedan år 1809 var en autonom del av Ryssland. Det nationalistiska tänkandet fann också sin väg till Finland. Autonomi ville man använda för att skapa nationen Finland i hopp om att den en gång kunde bli en självständig stat.²¹ Ett inslag i nationsbygget som är kopplat till Åbo domkyrka är monumentet över Johan Gabriel Porthan (1739–1804), som åren 1777–1804 verkade som professor vid Åbo Akademi. Han är den första privatperson i Finland över vilken det rests ett monument. Invigningen skedde år 1864. Redan 1860 fördes en livlig diskussion i dagstidningarna om var monumentet, som man kallade ett nationellt minnesmärke, skulle placeras. Många talade för att det skulle placeras så nära domkyrkan som möjligt, vilket ansågs vara en tillräckligt värdig plats.²²

Domkyrkan 1827.

Domkyrkan efter branden.

Den första person kommittén ville hedra var Karin Månsdotter (1550–1612), drottning av Sverige och gift med Erik XIV (1533–1577). Efter kungens död förvisades Karin till Finland för återstoden av sitt liv. Även om Karin Månsdotter var drottning bara i tre månader, så blev hon ändå en symbol för 1800-talets självkänsla. Drottningens kvarlevor kunde år 1867 flyttas till en sarkofag som placerades i ett kapell i domkyrkan där fönstret pryds av en glasmålning, uppsatt år 1871, utförd och donerad av konstnären Vladimir Swertschkoff. Samme Swertschkoff har också utfört flera andra glasmålningar som han donerade till domkyrkan.²³

Ett par andra kapell i domkyrkan restaurerades också, men dem ska vi inte behandla här utan ägna uppmärksamheten

åt Torsten Stålhandskes gravkapell. År 1876 inleddes arbetet med att restaurera kapellet. En överenskommelse gjordes med Swertschkoff att han kostnadsfritt skulle planera arbetet. En förklaring till att Stålhandskes gravkapell genomgick en stor restaurering kan man hitta i den stora popularitet Zacharias Topelius verk *Fältskärens berättelser* fick. Verket utkom först som tidningsföljetong och sedan i bokform 1851–1867.²⁴ Det har kallats en berättelse som med kulturhistorisk bredd följer rikets, regenternas och folkets historia. Här behandlas ingående trettioåriga kriget och verket väckte så stort intresse för de svensk-finska minnena och även för Stålhandske att detta bidrog till att gravkapellet restaurerades. Stålhandske framställdes som en hjälte från kriget och hans

gravkapell skulle restaureras som det anstod en sådan gestalt.

Då arbetet med att restaurera Stålhandskes gravkapell inled-
des fanns endast det i branden
skadade gravmonumentet över
Stålhandske och hans hustru
kvar i kapellet.²⁵ Detta monu-
ment pryds bland annat av bådas
släktvapen. Allt annat som i dag
finns i kapellet har tillkommit i
samband med restaureringen
som visar hur man med natio-
nalistiska förtecken ville lyfta
fram en stor krigshjälte inom
det som man med hjälp av bland
annat Topelius uppfattade som
det ärorika förflutna.

Valvbågen vid ingången till kapellet
vittnar om de många strider Stålhandske
deltog i och det pryds av ett flertal sköldar
med namn och årtal för dessa strider. Det
var inte ovanligt att man i många länder i
Europa använde sig av namn på segerrika
slag på förbandens fälttecken, på fanor och
standar. Segernamn symboliserar några
av de viktigaste militära segrar förbandet i
fråga deltagit i och vunnit. Också i Sverige
fanns fälttecken sedan länge. I början av
1800-talet började man använda heders-
standar på vilka man angav ortnamn och
årtal för förbandens segrar. På 1840-talet
började man mera generellt använda se-
gernamn på sina fanor i de svenska för-
banden.²⁶

Nedre delen av kapellets väggar påmin-
ner om Stålhandskes koppling till både
Sverige och Finland. Här finns både det

Fönster i Stålhandskes kapell. Fotograf Stefan Norrgård.

svenska riksvapnet Tre kronor och Fin-
lands vapen, ett lejon med både svärd
och sabel. Det sistnämnda vapnet fanns
med bland provinsvapen på Gustav Vasa
gravmonument in Uppsala domkyrka och
Finlands vapen vars lejon ursprungligen
trampade ”opå en Ryssesabell” har genom
århundradena genomgått vissa föränd-
ringar beroende på den politiska situa-
tionen.²⁷ Dessa symboler, Tre kronor och
lejonet, används i något modifierad form
ännu i dag som symboler för Sverige res-
pektive Finland.

I kapellets fönster finns en glasmålning
som också den är utförd och donerad av
Vladimir Swertschkoff, men på den av-
bildas av någon anledning den finländska
ätten Stålhandskes vapen och inte den
svenska ättens som general Stålhandske
tillhörde.²⁸ De två ätterna var inte befryn-
dade. I kapellet finns även två rustningar

uppställda varav åtminstone den ena är Torsten Stålhandskes. Hans hustru Christina Horn hade låtit sätta upp hans hjälm och harnesk i kapellet och dessa hade i samband med restaureringen putsats upp och ställts i kapellet.²⁹ Reparationerna av det skadade gravmonumentet blev klara först år 1896.³⁰

I samband med restaureringen lyftes Stålhandskes kista upp ur gravvalvet under golvet och placerades först på ett postament av trä och senare på ett av granit. I tidningspressen kunde man läsa om att kistan 23 oktober 1875 öppnades i närvaro av kommitténs medlemmar. Det första som mötte åskådarna ögon var ett bårtäcke av purpursammet. Detta täckte en inre kista av ek som murken och uppträdd fallit i spillror. Sedan undersökte man stoftet av den som man kallade "i tiden ryktbare hjelten" som låg på brandgult siddensars. Det var inte mycket som återstod av hjälten, endast det yviga mörka håret prytt med en kalott av röd sammet, broderade silkesstrumpor och delar av nedre käken med sin tandrad fanns kvar.³¹ Kistan var gjord år 1644 i tenn i Stettin och var rikt dekorerad med vapen och ornament i mässing. Också på kistan finns den svenska släktgrenen Stålhandskes vapen.³² Ovanpå kistan och på väggen bakom den finns Stålhandskes valspråk "Quod si quis certet non coronabitur nisi legitime certaverit". Den latinska texten är ett fritt citat från Vulgata-översättningen av Bibeln och finns i Paulus andra brev till Timotheos (2 Tim 2:5): "Ingen idrottsman kan få segerkransen om han inte följer reglerna".³³

Den tomma ytan

Det kanske mest intressanta i gravkapellet är på sätt och vis det som inte finns, det vill säga att övre delen av den östra väggen består av en tom målad yta. De planer som fanns blev aldrig verklighet, men säger mycket om hur man såg på möjligheten att ta Stålhandske i nationens tjänst.

I september 1876 lämnade Swertschkoff till kommittén in ett förslag till hur kapellet i "Finlands äldsta minnesvård och prydligaste helgedom" kunde utsmyckas. Det viktigaste elementet i den helhet han skisserade upp var en målning på den östra väggen med "det tillfälle, då Gustaf Adolfs lik i slaget vid Lützen räddades af Torsten Stålhandske".³⁴

Varifrån hade Swertschkoff fått idén till detta motiv? Ett entydigt svar kan inte ges eftersom inga uppgifter framkommer ur korrespondensen med kommittén, men man kan dock anta att han hade kunskap om känd historisk litteratur om trettioåriga kriget. Professor Abraham Cronholm nämner i sitt omfattande verk om Sverige under Gustav II Adolf att Torsten Stålhandske i spetsen för Finska rytteriet hade återerövrat Gustav Adolfs lik och fört det till kyrkan i Meuschen natten mellan 6 och 7 november.³⁵ Cronholm hänvisar till F.E.F. Philippi³⁶ som 1832 i Leipzig gav ut en bok med titeln *Der Tod Gustav Adolfs, Königs von Schweden, in der Schlacht bei Lützen am 6. November 1632*. Philippi stöder sig på historikern Eléazar de Mauvillons verk *Historie de Gustave-Adolpe roi de Suède: compée sur tout ce qui a paru de plus curieux, & sur un grand nombre*

de manuscrits, & principalement sur ceux de Mr. Arckenholtz, pas M.D.MXXX utgiven i Amsterdam 1764. Mauvillon anger redan i titeln till biografen om Gustav II Adolf att han lutar sig tungt mot 1700-tals historikern Johan Arckenholtz.³⁷

Vem var då denne Arckenholtz som verkar vara upphovet till uppfattningen att det var Torsten Stålhandske som räddade kungens lik och varifrån kommer uppgifterna? Johan Arckenholz (1695–1777) var född i Helsingfors och var en för sin tid mycket vittberest man. Han brevväxlade också med tidens lärda under många år. Han måste av politiska skäl flytta från Sverige och fick en ställning som bibliotekarie i Kassel. Han var mycket intresserad av historia och samlade under sina resor material om trettioåriga kriget, Gustav II Adolf och drottning Kristina. I Kassel kunde han slutföra sin stora biografi i fyra band om drottning Kristina. Det arkivmaterial han under sina resor hade samlat hade han för avsikt att bearbeta ytterligare. Detta blev dock inte av och han donerade förutom pengar också sitt bibliotek och sitt arkiv till Åbo akademi. Detta skulle visa sig förödande då allt detta material gick förlorat vid Åbo brand år 1827 och därför blir frågan om var Arckenholtz hittat uppgifterna om Stålhandskes insats för att rädda kungens lik obesvarad.³⁸

En möjlighet är dock att Arckenholtz känt till *The Swedish intelligencer* som utkom år 1633 i London och som utförligt redogjorde för kungens död. I texten omnämns två gånger att Stålhandske ledde ett framgångsrikt anfall mot de kejserliga och

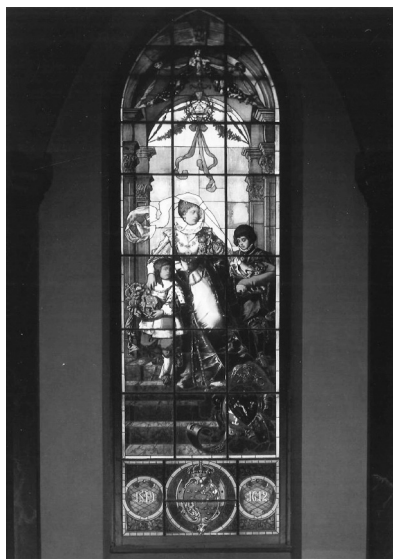
”recovered the Kings Body”.³⁹ Uppfattningen om insatsen fanns också i Finland. Adolf Lindman skrev år 1863 i *Åbo Underättelser* om Åbo domkyrkas fornminnen och utgav 1869 materialet med kompletteringar som bok och skriver här att Stålhandske då han fick veta att kungen stupat ”kastar sig med dyster förtwiflan i fiendens leder och eröfrar det dyrbara liket”.⁴⁰ Varför Topelius inte använder sig av dessa uppgifter i *Fältskärens berättelser* förblir en gåta då han ändå ger Stålhandske nästan mytologisk hjältestatus.

Swertschkoffs förslag till målning i gravkapellet diskuterades i fornminneskommittén och togs väl emot och det ut-sattes inte för någon detaljkritik eftersom konstnären ännu bara hade gett ”konturerna” av sitt förslag.⁴¹ Kommittén beslöt anhänga om statsmedel för att förverkliga projektet. I den skrivelse som lämnades in till senaten i Helsingfors presenterades konstverket som ”en stor målning i sjuttonde seklets stil, framställande det tillfälle i slaget vid Lützen år 1632 då Torsten Stålhandske ur striden bortför liket af sin dyre konung troshjelten Gustaf II Adolf”.⁴² Statsbidraget beviljades och i januari 1877 kunde kommittén informera Swertschkoff om detta samtidigt som konstnären också fick veta hur lämplig kommittén ansåg att målningen var att pryda kapellet i ”Finlands äldsta dyrbara fornminne” och att detta var en uppfattning som ”äfvén af allmänheten i Åbo lifligt delas”.⁴³

Swertschkoff beskriver i sitt svar daterat 30.II.1876 till kommittén sina försök att få professor Dietz i München att utföra den

kartong som skulle fungera som förlaga till målningen som sannolikt skulle göras i ett "mindre vanligt så kallat waxmåleri".⁴⁴ Trots upprepade brev hade Dietz inte svarat. Att hitta en ny tillräckligt skicklig konstnär visade sig vara svårt.⁴⁵ I ett brev daterat 8.3.1877 berättar Swertschkoff att han kontaktat konstnären Frans Seitz som lovat åta sig uppdraget och i ytterligare ett brev daterat 25.4.1877 att konstnären i början av maj lovat komma till Florens för att utföra arbetet under Swertschkoffs ledning. Inte heller denna gång kunde kartongen målas och Swertschkoff meddelade att han reser till Paris för att där försöka hitta en konstnär som kan utföra arbetet (brev 26.5.1877).⁴⁶ Trots alla sina ansträngningar lyckades det inte Swertschkoff att hitta en konstnär som kunde måla kartongen. Ur brevväxlingen med kommittén framgår det dock inte vad som var orsaken till dessa svårigheter. I ett brev gav Swertschkoff ett alternativt förslag till hur väggen kunde målas. Förslaget utgick från att väggen skulle prydas med Stålhandskes vapen omgivet av draperier vilka bars upp av två genier.⁴⁷

Kommittén behandlade förslaget vid sitt möte

*Glasmålning föreställande Karin Månsdotter.
Fotograf Stefan Norrgård.*

27.9.1877 och ansåg att väggen kunde förbli omålad tills den ursprungliga planen med Lützen-motivet kunde förverkligas. Man hänvisade till att anhållan till senaten om finansiering ju innehållit just detta motiv. Som en ytterligare motive-ring framfördes att vapnet redan fanns återgivet både på gravmonumentet och på fönstermålningen.⁴⁸ Kommittén sände ett brev till Swertschkoff och meddelade sitt ställningstagande. Vid ett kommittémöte 2.2.1878 fick medlemmarna ta del av Swertschkoffs svarsbrev där han meddelade att hans konstnärliga frihet har kränkts och att han avsäger sig allt vidare samarbete med kommittén.⁴⁹

För att slutföra arbetet med Stålhandskes gravkapell engagerade kommittén arkitekt Jac Ahrenberg (1847–1914), känd bland annat för att han insåg betydelsen av en historiskt motiverad restaurering av arkitektoniskt värdefulla minnesmärken.⁵⁰ Han var sedan tidigare god vän med Swertschkoff och kunde använda hans idéer gällande gravkapellet. Dessutom lyckades han också blidka Swertschkoff så att denne på nytt delvis deltog i arbetet.⁵¹ Ahrenberg kom i maj 1880 till Åbo och hade

med sig detaljritningar till kapellet. Utförandet anses gå tillbaka på fransk förebild och närmast bildverket *Peintures murales des chapelles de Notre-Dame de Paris* av Eugène Emmanuel Viollet-le-Duc. En annan inspirationskälla för Ahrenberg var rådhuset i Köln.⁵²

Samma år 1880 utförde målare Karl Konstantin Hellsten rengörings-, målning- och dekorationsarbetet i kapellet efter Ahrenbergs ritningar. Av Hellstens redogörelse framgår att kistan rengjorts, att utsmyckningen på den belagts med guld och att valspråket på väggen belagts med äkta guld. Alla väggar och nischer målades och dekorerades. Taket målades och smyckades med stjärnor i guld.⁵³ Ahrenberg ansåg att en målning med historiskt motiv inte passade i kapellet, men i kommitténs protokoll framgår inte varför. Kommittén höll av allt att döma fast vid tanken.⁵⁴ Ahrenberg föreslog i oktober

1880 att han skulle införskaffa ett krucifix från Paris och att detta skulle placeras på den tomma väggen. Kommittén godkände detta, men ansåg att det var fråga om en tillfällig lösning tills man fick Lützenmålningen på plats. I januari 1882 tog kommittén upp frågan om krucifixet och frågade Ahrenberg när det skulle komma. Frågan behandlades på nytt i juni 1882. Det verkar dock som om krucifixet aldrig kom till domkyrkan.⁵⁵ I dag är väggen ännu tom, men också den tomma ytan har sitt budskap.

Avslutning

Sedan ödesåret 1944 när tolvslaget från Åbo domkyrka varje dag ut över republiken Finland via radion och binder samman nationen.⁵⁶ Kyrkan uppfattas som nationalhelgdom och är åtminstone tre kyrkor på en och samma gång: en betydande medeltida katedral i norra Europa, en svensk barockkyrka och ett monument över 1800-talets nationsbygge i Finland. Vi har i vår uppsats visat hur den dugliga och kungatrogna generalen Torsten Stålhandske, ryktbar bland de sina och beryktad i fiendens ögon, blev en av Finlands stora söner, en nationalhjälte, och att denna ”nationella uppgradering” hade sitt centrum i Åbo domkyrka.

Utgående från slående boktitlar som *Att gjuta en nation*, *A Nation on Display* eller *Nationen på spel* kan man sluta sig till hur forskningen i dag gör gällande att nationsbygget tog sig många olika uttryck, bland dem statyer, utställningar och idrottstäv-

Åbo domkyrka i nutid. Fotograf Stefan Norrgård.

lingar. Nationen inte bara göts, utan ställdes också ut och stod rent av på spel.⁵⁷ Restaureringen av Stålhandskes gravkapell på 1800-talet ger anledning till slutsatsen att nationen också inreddes.

Noter

1. Nils Erik Villstrand har burit huvudansvaret för de inledande avsnitten om 1600-talet och Britt-Marie Villstrand för resten.
2. Om det nya intresset för krigets erfarenhetshistoria se Ville Kivimäki, "Krigets erfarenhetshistoria. Erfarenhet, upplevelse och trauma som föremål för historieforskningen", Lena Marander-Eklund & Ann-Catrin Östman (red.), *Biografiska betydelser. Norm och erfarenhet i levnadsberättelser* (Stockholm 2011), s. 87–108.
3. Det följande bygger på Hodder Stjernsward, *Twå kavallerister från Sveriges stormaktstid* (Stockholm 1996) och Veli-Matti Syrjö, "Stålhandske, Torsten", *Biografiskt lexikon för Finland* del 1 Svenska tiden (Helsingfors & Stockholm 2008), s. 646–649.
4. Sandferdige Beretning om den Svenske Galeon, som er borttagen aff Kong. Mayt. SkibsCapitein Jakob Andersen for Elssborg, [---] Item, Om den Svenske Ob. Stalhansk ynckelig endeligt (1644). Exemplar i Det Kongelige Bibliotek, Köpenhamn. Vi tackar lic.phil. Leon Jespersen, seniorforsker vid Statens arkiver, Köpenhamn, för hjälp med att lokalisera dokumentet och förstå texten.
5. Aeschillus Petraeus, The gudfruchtigas frijmodigheet, förklarar vthi en predican, när H.K.M:tz och Sweriges rijkes troo mans, wedh H.K.M:tz armeer i Tyskland och Danmarck, förordnade generals öffuer cavalleriet och öfwerstes til häst och foot, den ädle och wälborne H. Torsten Stålhandskes til Humelsund, Öfwerby och Alten s. lij med hanseenligh proces augusti anno 1645 fördes aff Abo Slott in vthi doomkyrkian i Åbo, til des legerstadh ... (Åbo 1646).
6. Se Nils Erik Villstrand, *Sveriges historia 1600–1721* (Stockholm 2011), s. 512–514 och där anförd litteratur (s. 540).
7. Isac Rothovius, Een christeligh liik-predican om menniskiones ostadiga lägenheet i thenna werldenne och then tröst som wij ther emoot hafwe uthi then wälb. herrens H.K.M:ts sampt Sweriges rijkes fordom högbetrodde man nu saligh hoos gudi Torsten Stålhandskes til Humelsund, Öfwerby och Alten, general öffuer cavallerijt och öffuerste öffuer itt regemente til häst och itt regemente til foot, begraffning ... (Åbo 1646).

8. Lars Ericson Wolke i Lars Ericson Wolke & Göran Larsson & Nils Erik Villstrand, *Trettioåriga kriget. Europa i brand 1618–1648* (Lund 2006), s. 270.
9. Petraeus, The gudfruchtigas frijmodigheet.
10. Om dygderna se Eva Österberg & Marie Lindstedt Cronberg & Catharina Stenqvist (red.), *Dygdernas renässans* (Stockholm 2012).
11. Rothovius, Een christeligh liik-predican.
12. Idéhistorikern Bo Lindberg har synliggjort "tre politiskt relevanta betydelser" av begreppet "fädernesland" i det tidigmoderna Sverige: fäderneslandets som hembygd, som det territorium inom vilket en gemensam överhet styrde över undersåtarna och för det tredje med syftning på väldets kärnområde, Sverige med Finland. s. 142–150. Bo Lindberg, *Den antika skevheten. Politiska ord och begrepp i tidigmoderna Sverige, Filologiskt arkiv 45* (Stockholm 2006), s. 142–150.
13. Det är fråga om "Själarnas kapell" byggt under biskop Magnus Tavasts (biskop 1412–1450) tid. Kapellet som har en kvadratisk grundform finns som det första till höger om mittgången i kyrkan.
14. C.J. Gardberg, *Nationalhelgedomen. Åbo domkyrka 1300–2000* (Helsingfors 2000), s. 186.
15. Adolf. Lindman, *Anteckningar om Åbo domkyrka och dess fornminnen* (Åbo 1869), s. 60–62; Villstrand, *Sveriges historia 1600–1721*, s. 514–517.
16. Gardberg, *Nationalhelgedomen*, s. 217; Svante Dahlström, *Promenader II* (Åbo 1960), s. 40.
17. Garberg, *Nationalhelgedomen*, s. 222–225.
18. Se t.ex. *Åbo Underrättelser* nr 95 5.12.1854 och *Finlands allmänna tidning* nr 286 8.12.1854.
19. Sixten Ringbom, "Intendentkontoret och Åbo domkyrka efter branden 1827", *Åbo stads historiska museum, årsskrift 38–39* (1974–1975), s. 98.
20. Kommitténs arkiv finns i Åbo domkyrkas museum, Åbo och S:t Karins kyrkliga samfällighet.
21. Om nationsbygge och minnesplatser se t.ex. Juhani Mylly, *Kansallinen projekti. Historiankirjoitus ja politiikka autonomisessa Suomessa*, (Turku 2002) och Pierre Nora, *Realms of memory. Rethinking the French past* (New York 1996–1998).
22. Se närmare Lars Berggren, "Det europeiska monumentvärsendet och Finland – Henrik Gabriel Porthan och Per Brahes stoder i Åbo, Christer Kuvaja & Ann-Catrin Östman (red.), *Svärdet, ordet och pennan – kring människa, makt och rum i nordisk historia, Skrifter utgivna av Historiska Samfundet i Åbo XII* (Åbo 2012), s. 397–423, om tidningsdebatten se t.ex. *Åbo Underrättelser* nr 14 2.2.1860.
23. Swertschkoff var konstnär verksam i Tyskland och Italien. Som ung hade han bott i Åbo och fått sin första konstnärliga utbildning vid ritskolan i Åbo. Då han 1868 passerade Åbo på väg till S:t Petersburg kom han i kontakt med restaureringsarbetet i domkyrkan. Han var en så pass känd person att hans besök noterades i lokalpressen. Dahlström, *Promenader II*, s. 180–181, *Åbo Underrättelser* nr 88 25.7.1868.
24. Matti Klinge, "Topelius, Zacharias", *Biografiskt lexikon för Finland, del 2 Ryska tiden* (Helsingfors 2009), s. 915.
25. Gardberg, *Nationalhelgedomen*, s. 249
26. Lars Ericson Wolke, " 'Huru delikat fanfrågan behandlas...' segernamnen på den svenska arméns fanor under 1800- och 1900-talen som uttryck för historiebruk och vetenskapssyn", Christer Kuvaja & Ann-Catrin Östman (red.), *Svärdet, ordet och pennan – kring människa, makt och rum i nordisk historia, Skrifter utgivna av Historiska Samfundet i Åbo XII* (Åbo 2012), s. 471–472.
27. För en närmare beskrivning av Finlands vapen se Nils Erik Villstrand, *Riksdelen. Stormakt och rikssprängning 1560–1812. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 707:2*, (Helsingfors 2009), s. 32–34.
28. Gardberg, *Nationalhelgedomen*, s. 249.
29. Lindman, *Anteckningar om Åbo domkyrka* s. 56.
30. Gardberg, *Nationalhelgedomen*, s. 249.
31. Se t.ex. *Finlands allmänna tidning* nr 247 25.10.1875.
32. Gardberg, *Nationalhelgedomen*, s. 186; Riikka Vaurio, *Turun tuomiokirkon muinaismuistojen uusimiskomitean toiminta vuosina 1865–1894, Avhandling pro gradu i konsthistoria* (1977), Åbo Akademi, s. 73.

33. Citat enligt 1999 års svenska bibelöversättning. Hannu Laaksonen, *Latinska inskrifter i Åbo, Åbo landskapsmuseum*, rapporter 7 (Åbo 1984), s. 40–41. Swertschkoff citerade ofta valspråket i sina brev till Ahrenberg. Se Ahrenberg, *Människor som jag känt*, s. 116.
34. Brevet 20.7.1876 som avskrift i kommitténs protokoll 21.9.1876, f. 9–2.
35. Abraham Cronholm, *Sveriges historia under Gustaf II Adolfs regering 6:2* (Stockholm 1872), s. 503.
36. Philippi var mycket intresserad av Gustav II Adolf och deltog i medelinsamlingen för monumentet över konungen i Lützen. Se närmare i Inger Schubert, Lützen. *På spaning efter ett minne* (Stockholm 2007), s. 8–6.
37. Fil.dr Inger Schuberts e-postmeddelande till författarna 14.2.2013. Vi tackar doktor Schubert för värdefull information om Stålhandskes roll vid omhändertagandet av kungens döda kropp.
38. Ingemar Carlsson, "Arckenholtz, Johan", *Biografiskt lexikon för Finland*, del 1 Svenska tiden, (Helsingfors 2008), s. 35–37.
39. W. Watts, *The Swedish intelligencer II–V* (London 1633), s. 141–142. Watts medger i ursäktande ordalag att han redogör utförligt för hur kungen stupade (s. 136–142) eftersom detta var något som intresserade många; Se även Kaj Janzons manuskript om *Stålhandske för Svenskt biografiskt lexikon*. Riksarkivet, Stockholm
40. *Åbo Underrättelser* nr 116 1.10.1863 och nr 119 8.10.1863; Lindman, *Anteckningar om Åbo domkyrka*, s. 54.
41. Kommitténs protokoll 21.9.1876, f. 20–21.
42. Kommitténs skrivelse till senaten som avskrift i protokoll 5.10.1876, f. 22–24.
43. Senatens eklesiastikexpeditioners brev 19.10.1876 som avskrift i kommitténs protokoll 31.10.1876, f. 50–51. Avskrift av brev till Swertschkoff, kommitténs protokoll f. 58.
44. *Åbo Underrättelser* nr 167 22.7.1876.
45. Brevet i kommitténs protokoll, f. 54.
46. Breven i kommitténs protokoll, f. 56, 62, 64 och 68.
47. Vaurio, *Turun tuomiokirkon muinaismuistojen uusimiskomitean toiminta*, s. 64.
48. Kommitténs protokoll 27.9.1877, f. 28–29.
49. Kommitténs protokoll 2.2.1878 f. 29–30, Swertschkoffs brev, f. 77.
50. Eeva Maija Viljo och Markku Tyynilä, "Ahrenberg, Jac", *Biografiskt lexikon för Finland*, del 2 Ryska tiden (Helsingfors 2009), s. 27.
51. Vaurio, *Turun tuomiokirkon muinaismuistojen uusimiskomitean toiminta*, s. 68; Jac Ahrenberg, *Människor jag känt*, Andra delen (Helsingfors 1907), s. 106–107.
52. Vaurio, *Turun tuomiokirkon muinaismuistojen uusimiskomitean toiminta*, s. 69.
53. Redovisning av medel 1876–1880 som bilaga till kommitténs ansökan om statsunderstöd 17.1.1882, BD 20/338, Senatens arkiv, Riksarkivet, Helsingfors.
54. Vaurio, *Turun tuomiokirkon muinaismuistojen uusimiskomitean toiminta*, s. 69.
55. Ibid. s. 72.
56. Gardberg, *Nationalhelgedomen*, s. 350–351.
57. Maguns Rodell, *Att gjuta en nation. Statyinvigningar och nationsformering i Sverige vid 1800-talets mitt* (Stockholm 2001); Jeffrey A. Auerbach, *The Great Exhibition of 1851. A Nation on Display* (Yale 1999); Helena Tolvhed, *Nationen på spel. Kropp, kön och svensket i populärpressens representationer av olympiska spel 1948–1972* (Umeå 2008).

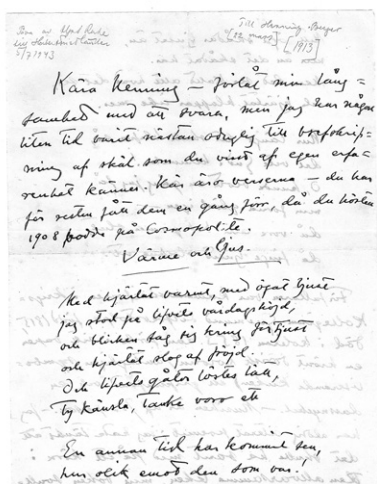
Författarvänner

Av Åke Lilliestam

När Hjalmar Söderberg fyllde 50 år 1919 uppvaktades han med *Vängåvan*, en festskrift där Erik Axel Karlfeldt var bland de medverkande. Hans bidrag utgjordes av den vackra dikten Stadens sångmö, ånyo tryckt 1927 i *Hösthorn*. Hur nära de båda

författarna i själva verket stod varandra framgår av ett brev skrivet av Söderberg 1913, det ominösa året i Karlfeldts liv. Från detta års början var han ständigt sekreterare i Svenska Akademien. Tiden som biblioteksman hade han lagt bakom sig. En annan, inte mindre verksam vändning i skaldens liv inträffade kort därefter, i mars månad. Karlfeldt blev allvarligt sjuk. Men han fick hälsan tillbaka och for med vännen Ruben G:son Berg till Mössebergs sanatorium för vila. Berg har i skrift vittnat om Karlfeldts belägenhet. Han styrde om sitt privatliv mot en regelbunden livsföring som bestod livet ut.¹

Söderberg ses på goda grunder som en av Stockholms litterära skildrare och hans staty har rests i Humlegården, när Karlfeldts forna arbetsplats Kungliga biblioteket. Emellertid är det i Göteborgs universitetsbibliotek som Söderbergs arkivalier är samlade.

Utdrag ur brev till Henning Berger.

Nu äro skändas Guds äro,
 men äro det skändat här.
 Men det den Kärle allt hvad det är,
 och hjärtat bliffran ike mer.

Nu länge det skall bliffran här,
 det veta Gud: himmelen!
 O, kunde blott en gång jag se
 min forna glöd igen —
 då vore allt bekymmer slut,
 då finge Guds strömun ut.

Författaren var kammarmedicinen i krigs-
 Kollegium Giedmünd Lijfmedikalen, född 1815,
 död i kolera 1853. Han förlor i sitt barn
 en kintt dörrsk kolera (antagligen Opus
 i skändat kunden) ett grifflingsvård och en
 kassingsdel. — Musiken är af Josephson. — Jag
 har aldrig öfverett församt; jag hade tänkt att
 det skulle ha varit med på ett hörn i
 Han allervärstas leken, men boken skulle

Utdrag ur brevväxlingen.

Hur kommer det sig? Förklaringen är knuten till en person, nämligen direktören för Kronans Droghandel, apotekaren Gustaf Bernström, drivande medlem i vad som då var högskolebibliotekets styrelse. Bernström uppträdde som donator då biblioteket mottog ett antal av Söderbergs manuskript i original. När 1949 dennes änka i Köpenhamn ville sälja sin makes arkiv utverkade högskolans rektor vid den här tiden, historikern Curt Weibull högskolans fondmedel till förvärfvet.² Samlingen har under åren som gått kunnat byggas på med ytterligare material. Hur bekymrad den fem år yngre vännen Hjalmar Söderberg var under sjukdomstiden kan studeras i brevet han skriver. Det är ställt till författaren Henning Berger, vän av Karlfeldt såväl som av Söderberg. Brevet har för kort tid sedan förts till bib-

lioteket.³ Vad som sägs om Karlfeldts livsföring under åren fram till sjukdomen är väl känt och kommenterat. Vännernas syn på kvinnor har belysts och dryftats i moderns framställningar.⁴ Sjukdomen och dess förlopp hos patienten har granskats av en medicinhistoriker. Karlfeldt vårdades i hemmet. Kompetenta läkare avstod från att föra patienten till sjukhus. Sjuksköterskor anlätades för vården.⁵

Brevet kan dateras till påsktiden 1913. Om dess proveniens kan noteras att det 1943 var en gåva från författaren Algot Ruhe till Söderbergs bibliograf Herbert Friedländer. Så här skriver Söderberg — säker stilist även som brevskrivare — om sin vän Karlfeldt:

"Karlfeldt strider med döden. — Jag var ute och söp lite med honom onsdagen i veckan före denna (den 12 mars). Han

Kunde ut till fört. Det jag måste låta
 seasten af material till. Använd det som
 du vill! Den äldre svenska litteraturen är
 ingens privategendom.

Karlfeldt skriker med döden. — Jag var
 ute och söp lite med honom onsdagen i veckan
 före denna (den 12 mars). Han söp lite upp mig på
 kölden och bad mig komma och på Billerö.
 Jag kom, och jag hann höra en cecilia i det
 s. k. Guldspän rummet, där han hade allt
 en singelst till ändring. För vidruden förre
 vingslas intände om att han också hade
 bestämt och bekantat sig af flickorna
 på skolan. Det var det förbjudna (p.).
 Han hade att de skulle ta af sig kalbarn.
 Han var tycktes vid en vil när han
 kom ut så vil förplöj att jag kan säga
 att jag har varit i själ honom. — När du
 lämnat detta, så kan ofta att manuskript sam-
 hällhet redan fört. Jag träffade för att han

Utdrag ur brevväxlingen.

ringde upp mig på kvällen och bad mig komma ner på Bullevuttan. Jag kom, och jag fann honom ensam i det s.k. bombfria rummet, där han hade ätit en mycket sen middag. Tre urdruckna portvinsglas vittnade om att han också hade betänkt och beskänkt några af flickorna på lokalen, dock med det förbehållet (påstod han) att de skulle ta af sig kalsongerna. Han var redan vid min ankomst så väl förplägad att lyckligtvis ingen kan säga att jag har supit ihjäl honom. – När du läser detta, är han efter all mänsklig sannolikhet redan död. Jag träffade för ett par timmar sedan (jag skrifver detta vid sjutiden på påskaf-ton) Ruben G:son Berg, som just kom från hans sjukbädd; han sade att det var hopp-löst. Men man kan ju aldrig veta...

Karlfeldt har aldrig haft samma stad-gade whiskyvanor som du och jag: i stället hade han sina raptus – mest om våarna – då han måste supa och hora ideligen, ideli-gen. (Jag minns ett tag förra våren ...) Och när en lunginflammation kommer efter ett sådant raptus, är det en farlig sak.

Redan för ett par dar sen lät det på hans sjuksköterska, då jag var uppe hos honom för att höra efter hur det var, som om det var alldeles hopplöst, och jag var då djupt gripen och uppskakad – nu har jag redan hunnit sätta mig in i tanken att nödgas in-köpa ett par svarta byxor till begrafningen. Ty jag har inga.

Helsa din hustru, och lät det här stanna mellan oss.

Vännen Hjalle.”

Timmar sedan (jag skrifver detta vid sjutiden på påskaf-ton) Ruben G:son Berg, som just kom från hans sjukbädd; han sade att det var hopp-löst. Men man kan ju aldrig veta...

Karlfeldt har aldrig haft samma stad-gade whiskyvanor som du och jag; i stället hade han sina raptus – mest om våarna – då han måste supa och hora ideligen, ideli-gen. (Jag minns ett tag förra våren ...) Och när en lunginflammation kommer efter ett sådant raptus, är det en farlig sak.

Redan för ett par dar sen lät det på hans sjuksköterska, då jag var uppe hos honom för att höra efter hur det var, som om det var alldeles hopplöst, och jag var då djupt gripen och uppskakad – nu har jag redan hunnit sätta mig in i tanken att nödgas inköpa ett par svarta byxor till begrafningen. Ty jag har inga.

Helsa din hustru, och lät det här stanna mellan oss.

Vännen Axel.

Vännen Hjalle

Noter

1. Ruben G:son Berg i *Hätkomster och livsintryck*, 1931.
2. Ola Christensson, "En obetydlig privatmans" papper. Hjalmar Söderbergs efterlämnade papper i Göteborgs universitetsbibliotek. (*Nordisk tidskrift för bok- och biblioteks-väsen*, årg. 1972:3).
3. Brevets text är nu även tillgänglig i Henning Bergers samling i KB.
4. Carin von Sydow, *Jag ville ha sagt dig det ömmaste ord. Kärleken mellan Gerda och Erik Axel Karlfeldt*. Sthlm 1999. Johan Cullberg & Björn Sahlin, *Märta och Hjalmar Söderberg. En äktenskapskatastrof*, Sthlm 2014.
5. Kerstin Hulter Åsberg, Erik Axel Karlfeldts lunginflammation – hemsjukvård och åderlätning. (*Svensk medicinhistorisk tidskrift*. Vol. 13 2009.)

Kvinnors historia och skolböckerna

Av Charlotte Vainio

I början av år 2015 uppdagades att det fanns en rejäl snedfördelning i skolans historieböcker beträffande representation och kön. *Dagens Nyheter* gjorde en, förvisso ur vetenskaplig synvinkel tämligen bristfällig, granskning av fyra läroböcker och kom fram till att kvinnorna genomgående saknades.¹ Allt jämställdhetsarbete de senaste decennierna till trots var det bara 13 procent av de namngivna personerna i skolböckerna som var kvinnor och i delarna om 1900-talet fanns det fler namngivna nazister än namngivna kvinnor. Många rasade mot den låga andelen kvinnot, men när Aktuellt bjöd in till debatt var det inte historiker som höjde sina röster utan journalisten Ivar Arpi och politikern Rosanna Dinamarca.² Några dagar senare meddelade utbildningsminister Gustav Fridolin att han tänkte kalla till möte med de ansvariga bokförlagen för att diskutera den påtalade bristen på kvinnor.³

Och rätt som det var hade kvinnor i historieböckerna blivit en politisk fråga.

Även på sociala medier gick debatten het. Många menade att det var fel att börja peta i historieböckerna. På ledarplats i *Dagens Nyheter* uppmanade Amanda Björkman oss att inte låta "Fridolin skriva om historien".⁴ Sannolikt är det inte många som anser att Fridolin ska tillåtas skriva om historien. Fridolins åsikter om läroböckernas faktainnehåll är ungefär lika irrelevanta som Arpis och Dinarcas dito. Historien ska skrivas, och skrivs de facto redan, av yrkeskunniga historiker som vet hur de skärvor av källmaterial som finns bevarade kan tolkas och som kan identifiera pusselbitar och placera dem på rätt plats. Att kvinnorna saknas och att det är problematiskt har redan hunnit uppmärksammas i forskningen, flera år innan *Dagens Nyheter*s granskning.⁵ Amanda Björkmans utgångspunkt, vilken hon delade med

många andra, att en jämnare representation i historieböckerna skulle vara att van- tolka historien, lägga den till rätta eller just att ”skriva om” den, är ett symptom på en betydande brist i historieundervisningen.

I föreliggande artikel vill jag visa hur det rent konkret kan se ut när man letar efter kvinnors historia och historiska kvinnor. Syftet är delvis att visa att det inte är ett ideologiskt eller politiskt val, som riskerar att snedvrider det historiska narrativet, att lyfta fram kvinnor. Det kan tyckas självklart, men eftersom det är ett argument som ofta kommer fram bör det bemötas. Syftet är också delvis att uppmuntra till personhistoriska skildringar av förmoderna och tidigmoderna kvinnor, vilka tidigare inte bara har kommit i skymundan utan nästintill raderats från narrativet.

Det talas ofta om hur kvinnor är dolda, vilket på många sätt är en bra beskrivning. Så sent som år 2014 utkom den omtalade antologin *Den dolda kvinnomakten – 500 år på Skarhults slott* som belyser just hur kvinnor levt och verkat men hur detta döljs av tidens gång.⁶ Kvinnor har varit dolda bland annat för att de i allmänhet stått vid sidan av maktutövningens centrum, vilket inte gett samma avtryck i källorna, men kvinnor har också systematiskt och medvetet sorterats bort. Historikern Anu Lah- tinen har jämfört studiet av tidigmoderna adelskvinnors liv med att titta i ett kalej- doskop. ”Små färggranna fragment flyter ihop och isär; de bildar ständigt nya, fasci- nerande men svärtydda konfigurationer”, skriver hon.⁷ I den här artikeln vill jag visa

på några av de färggranna fragmenten och diskutera vad de bildar för mönster.

Historia är troligen ett av de allra svåraste skolämnena att göra urval i. Som lärare kan man helt enkelt inte berätta om allt som hänt, särskilt inte eftersom att historia per definition byggs på för varje dag som går. Historieundervisning är prioriteringar och förenklingar, det kommer man inte ifrån, men en av de viktigaste aspekterna av historia som eleverna borde få med sig är just vetskapen om dessa prioriteringar och förenklingar. Historia existerar inte i singular, historia finns inte bortom våra berättelser om förfluten tid. Och när historieböckerna endast har 13 procent namngivna kvinnor är det verkligen inte resultatet av total opåverkan från *politiska* influenser. Snarare talar det för opåverkan från de senaste decenniernas *historieforskning*. Man hade inte behövt göra mycket mer än att fråga ungefär vilken genus- historiker som helst för att få bekräftat att 13 procent namngivna kvinnor ingalunda låter rimligt.

Likväl verkar 13 procent vara någon sorts magisk gräns. När jag av nyfikenhet räknade igenom *Finlands historia – vändpunkter, utvecklingslinjer* som används på gymnasienivå i Finland och behandlar de senaste två hundra åren fick jag fram samma sorgliga siffra: 13 procent namn- givna kvinnor.⁸ Tar man bort de kvinnor som räknas upp under rubriker i stil med ”exempel på kvinnliga konstnärer” blir det bara 14 namngivna kvinnor kvar i hela bo- ken. Endast två av dem nämns i fler än en

mening. Vid flera tillfällen används dessutom begreppet ”finländare” som synonym för vad som egentligen bara gällde finländska män. Ett exempel är när det konstateras att likställighetslagen av år 1912 gav ”de ryska undersåtarna samma rättigheter som finländarna och ryssar kunde utnämnas till de högsta ämbetena i vårt land”.⁹ Fram till år 1922 hade gifta kvinnor i Finland inte rätt att ta anställning utan makens medgivande.¹⁰ De finländare med vilka ryssarna fick samma rättigheter var inte kvinnor. Det handlar alltså inte bara om statistik över vem som nämns vid namn, utan lika mycket om hela det historiska narrativet som utesluter kvinnor.¹¹

Det finns så många saker att ifrågasätta vad gäller avsaknaden av kvinnor i historieböckerna. Tanken på att historieböckerna återspeglar Viktiga Beslut till exempel, vilket fullkomligt förbiser att politik fram till 1800-talets början bedrevs i kvinnors salonger, genom äktenskap eller genom mutor och gåvor i lika stor eller större utsträckning som i slutna manliga rum.¹² Germaine de Staël (1766–1817) personifierade allt detta. Hon ingick ett uppgjort (och olyckligt) äktenskap med baron Eric de Staël von Holstein och höll en politiskt betydande salong som i början av 1800-talet fick henne förvisad från Paris på grund av de kritiska tongångarna gentemot Napoleon. Samtidigt skrev hon. Hennes verk om Tyskland, *De L'Allemagne*, beslagtogs när hon år 1810 tvingades i landsflykt. Åren 1812–1813 spenderade hon i Sverige där hon bland andra träffade Jean Baptiste

Bernadotte som några år senare blev kung av Sverige.¹³

Vi bör också ifrågasätta idén om att bara män hade makt och tydligare definiera vad makt faktiskt innebar i form av faktorer som auktoritet, handlingsutrymme och agens. Makt, oavsett definition, samverkade (och samverkar fortfarande) med både kön och klass.¹⁴ En adelskvinna hade betydligt mer makt i form av handlingsutrymme och agens än vad en dräng hade. Klass har alltid påverkat en människas möjligheter, ibland kanske rent av i större utsträckning än kön – och andra faktorer, så som etnicitet, religion och ålder samverkar. Det är sällan så enkelt som att män hade makt och kvinnor inte.

Men framför allt bör vi ifrågasätta vad för sorts historia som förmedlas.

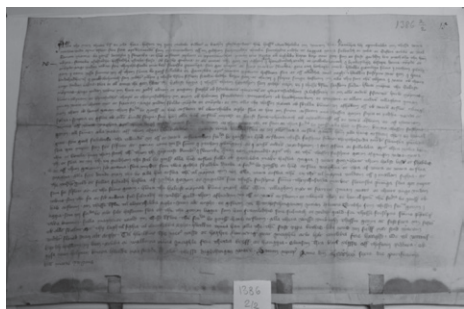
Amanda Björkman påpekar i sin ledare att det visserligen kanske finns tillfällen då kvinnor reduceras och glöms bort men hävdar samtidigt att detta inte kan förklara skevheten. Men faktum är att kvinnor systematisk redigeras bort ur vår historia, inte bara i det skedet skolböckerna skrivs utan ofta redan i arkiven.

I min egen forskning, som handlar om målsmanskapet i det senmedeltida Sverige, ser jag bland annat på gifta kvinnors inblandning i jordtransaktioner. Jag utgår från Riksarkivets databas SDHK (*Svenskt Diplomatariums Huvudkartotek*) och Nationalbibliotekets i Helsingfors databas DF (*Diplomatarium Fennicum*) och börjar med att läsa registerna – korta sammanfattningar över innehållet. Register har

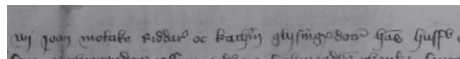
skrivits och skrivits om under hela den tid som arbetet med *Svenskt diplomatarium* har pågått, vilket är sedan 1820-talet och således långt innan digitalisering och databas var påtänkta. Brister i registerna är därför ingenting som Diplomatariets nuvarande redaktion kan klandras för – tvärtom är de nyskrivna registerna i allmänhet mycket bra. Likväl finns det i databasen poster som bär tydliga spår av en patriarkal redigeringsprincip där kvinnorna systematiskt har sorterats bort. Post nummer 13042 ser ut så här:

1. SDHK-nr: 13042	
Svenskt Diplomatariums huvudkartotek över medeltidsbrev	
SDHK-nr	13042
Utfärdandedatum	1385/0202
Utfärdandest	Niköping
Utfärdare	Riddaren Johan Molteke
Språk	svenska
Källa	Original
Övr. eftermedeltida avskrifter	or. perg. LSHB (brokänd)
Övr. eftermedeltida regist/chots	Riksst. Dipl. II, 8 20 KA
Innehåll	Reg. Västarp 19, 14A.; avskr. i Utdrag i "Förteckning på Papper och Dokumenter, rör. Brokänds Samling..." s. 8, nr. 17 LSHB (medlem Skerfvarnsredn, översatt av förtecknens red. 1: "gåva av greve Henrik Falkenberg 18.3.20."); Reg. i Högsta rikets bok, s. 10, "Höfvelsma avskr." Riddaren Johan Molteke säljer till Bo Jonsson gården Bro, "Skekeke, Asulstadha, Hultadha, Wraho, Forsa och Forske querna oc alt anna thet gotz wi eghom i kind, Hansandahanseth oc Wälskubherath".
Stigill	Karl Ulfsson (spare), Gise van Holsten
Tryckt	7 LSHB n. s. 1, s. 26
Literatur och kommentar	Om brokänd se H. Rosman, Bjärke-Säby 1, s. 190.
Hänvisning till annat brev	Jfr. or. perg. 1303 1/1, LSHB
Fotokopia	DK
Kommentera post/reportera fel	

Enligt regesten handlar originalet om att Johan Molteke hade sålt jord till Bo Jonsson (Grip). Originalet finns på Linköpings stiftsbibliotek och ser ut så här:

Dokumentet är, som synes, tämligen långt men den för ämnet viktigaste raden är den översta.

Det står: "wi joan moltike riddare oc kathrin glysingxdoter hans husfru".

Den som har skrivit regesten till det här dokumentet har uppenbarligen tyckt att det inte var relevant att nämna att Johan Molteke inte utfärdade brevet ensam utan tillsammans med sin hustru, Katarina Glysingsdotter. I brevet nämns dessutom anledningen till varför hon är med, nämligen att hon är ägaren till Bro – en av gårdarna som säljs. Någonstans mellan utfärdandet av det här brevet och "vår tid" tappades Katarina bort.

Det samma gäller post 12838. Enligt regesten tillkännager Nisse Skata att han är skyldig Bo Jonsson (Grip) pengar och därför pantsätter gods.

1. SDHK-nr: 12838	
Svenskt Diplomatariums huvudkartotek över medeltidsbrev	
SDHK-nr	12838
Utfärdandedatum	1385/0326
Utfärdandest	Västervik
Utfärdare	Nisse Skata
Språk	svenska
Källa	Original
Övr. eftermedeltida avskrifter	or. perg. LSHB
Övr. eftermedeltida regist/chots	Riksst. Dipl. I, 8. E. H-d IV (Wende) 3p. 3, 5, 6, 7, 8 avskade).
Innehåll	Reg. Västarp 19, 14A.; Reg. av Petr Rylander (+1793) i "Förteckning på de af...dref mator Falkenberg till Linköpings Bibliotek skänkte gamla Pergaments-böcker" s. 2, nr. 6, LSHB-s arbetsarkiv.
Sensat ändrad	Nisse Skata tillkännager att han står i skuld till Bo Jonsson, till vilken han därför pantsätter sina gods i "Weggenstodum, Vesterby och i Stennesson" (vagnstod, västerby och Stennesson i Värmdas socken, Kanda härad).
Kommentera post/reportera fel	

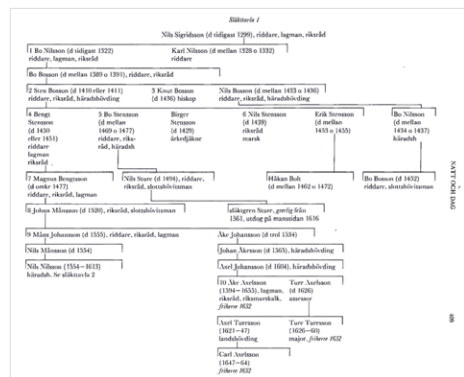
Men i originalbrevet står det tydligt att det var utfärdat av "wi nisse skata oc widüs hans husf(ru)".¹⁵ Så vitt jag vet är det här den enda gången Widüs nämns och jag kan inte hitta några andra referenser till var-

ken namnet eller personen. För den som inte beger sig till Stiftsbibliotekets arkiv i Linköping och själv letar fram dokumentet kommer hon att fortsätta att vara dold, trots att hennes insats för historien är precis lika stor som Nisse Skatas – även han i övrigt okänd. Godsen som pantsattes var förresten inte ens Nisses egna, utan ägdes av honom och Widüs tillsammans.

Jag vill på intet sätt avråda från att använda SDHK och DF i forskningen. Tvärtom öppnar dessa databaser ett tämligen svåröverskådligt källmaterial för en uppsjö fantastiska nya möjligheter att studera medeltiden. För första gången ges forskare en rimlig möjlighet att göra kvantitativa analyser som hade varit alltför tidskrävande innan digitalisering.¹⁵ Så består exempelvis källmaterialet till min kommande doktorsavhandling av över 3000 original – en föresats som hade tagit en livstid utan digitaliseringen. Vad jag vill göra är bara att exemplifiera hur arkivering och strukturering av källmaterial har medverkat till osynliggörandet av kvinnors historia.¹⁷

Det är således inte ett politiskt motiverat ideologiskt val att lyfta fram kvinnor som Katarina Glysingsdotter och Widüs nu, utan ett försök att skriva historia lite mer som den tedde sig – med kvinnor ständigt närvarande. När dessa original uppgjordes för 600 år sedan var ju kvinnorna tillräckligt betydelsefulla för att delta. Kvinnorna fyllde en funktion då och om vi inte känner den funktionen kan vi inte skapa oss en rimlig bild varken av hur dessa jordtransaktioner sett ut eller hur samhället funk-

erade i stort. Att kvinnorna har saknats i tidigare har varit en brist som ger oss en ofullständig bild av det förflutna. Få saker illustrerar detta lika väl som följande släkttavla över släkten Natt och dag, publicerad i *Svenskt Biografiskt Lexikon*.

Från ättens första kände medlem, Nils Sigrdsson, och fram till mitten av 1600-talet finns det inte en enda kvinna värdig en plats i släkttavlan. Detta trots att Nils benämns med matronymikon – som Sigrids son – och att varje nivå har systrar, döttrar och mödrar som levt och verkat och bidragit till att skapa en ny generation.

Anledningen till att kvinnorna saknas i den här, och flera andra, släkttavlor är inte att vi skulle sakna information om dem. De finns, men de har sorterats bort. I min egen forskning har jag till exempel Ingeborg Bosdotter, som var syster till riddaren och riksrådet Bo Bosson och sedermera mor till den berömda riksdrotsen Bo Jonsson (Grip) (ca 1330–1386) som under andra hälften av 1300-talet kom att äga nästan hela Finland. När Bo Jonsson år 1370 gav en gåva till sin tjänare sigil-

lerade Ingeborg brevet tillsammans med honom och samma år donerade de två tillsammans till Linköpings domkyrka för att finansiera inrättandet av ett kantorsämbete.¹⁸ Ingeborg fick därmed, tillsammans med sin son, rätten att föreslå en innehavare av tjänsten – alltså presentationsrätt på en kantor vid Linköpings domkyrka.¹⁹ Bo Jonsson föddes sannolikt på 1330-talet²⁰ och var vid tiden för utfärdandet, på 1370-talet, lagman i Östergötland. Han var således en mycket mäktig man och hade säkerligen kunnat donera till tjänare och domkyrkor hur han behagade utan att ha sin mamma med – i de flesta fall gjorde han också det. Det var knappast en slump att hon var med, och inte heller var det för att sonen inte var myndig nog att agera på eget bevåg. Hon hade en position i utfärdandet. Att Ingeborg var med måste ha haft betydelse i 1370-talets Östergötland.

Exakt vilken position Ingeborg hade är svårt att avgöra. Kantorsämbetet skulle finansieras via en prebendestiftelse som inrättats av Knut Jonsson (Aspenäsätten) vilken var Ingeborgs morfar och alltså Bos mormors far.²¹ Att det är en släktaffär bekräftas av att dokumentet sigillerades av Ingeborgs bror, Bo Bosson, samt Bengt och Ulf Jonssöner – sannolikt söner till Knut Jonssons son Jon Knutsson – förutom Ingeborg och hennes son. Det var alltså genom släktskap som Ingeborgs namn hörde hemma på donationen. Släktskapet gick förvisso ur Natt och Dag och in i Aspenäsätten, men Ingeborg fick inte plats på någondera ättens sentida släkttavlor.

Till och med i det synnerligen sparsamma medeltida juridiska materialet finns kvinnorna med. Vi vet kanske inte mycket om dem, men vi vet att de existerade och att de gjorde avtryck på sin samtid. Och vi vet att de sorterades bort ur släkttavlorna.

Just det där med genealogier är ur kvinnohistoriskt och personhistoriskt perspektiv problematiskt. Under medeltiden räknade man inte släktskap så som vi är vana vid att se det – patrilineärt från fader till son. Innan 1500-talet räknade man släktskap bilateralt, det vill säga via både modern och fadern.²² Det sätt på vilket Ingeborg och hennes son Bo deltog i finansieringen av kanikeämbetet i en på hennes sida av släkten grundad prebende, visar hur det i praktiken kunde ha sett ut. Sannolikt skulle alltså inte ens medeltidens riddare själva känna igen de släkttavlor som konstruerats utan kvinnor av sentida genealoger. Likväl skapar dessa släkttavlor en bild av hur tiden har gått, hur historien har framskridit, och av vad som har varit viktigt. Därför är det av största vikt att framhålla att detta sätt att beskriva släktskap hör till tiden efter slutet av 1500-talet, och att det varken speglar vad som faktiskt varit viktigt eller hur medeltidsmänniskorna själva uppfattade sin samtid.

För kvinnor fanns med överallt. Inte som undantag, inte på nåder, utan som viktiga och aktiva delar av förfluten tid – även i positioner vi ser som traditionellt manliga. I en debattartikel i *Magasinet Neo* ger Dick Harrison mängder med bra exempel.²³ Han lyfter bland annat fram drottning Filippa (ca 1393–1430), en engelsk prinsessa

som gifte sig med unionskungen Erik av Pommern. Deras äktenskap är ett praktexempel på hur politik bedrevs och det finns för ovanlighetens skull tillräckligt mycket bevarade källor för att kunna följa Filippa och få en bild av hennes gärning.²⁴ Filippa var, trots sin ringa ålder, en synnerligen kompetent politisk ledare som i sin makes mer eller mindre ständiga frånvaro skötte alltifrån parets jordegendomar till de tre rikenas styre. Till exempel, när kung Erik var i Italien och Tyskland 1423–1425 var det drottning Filippa som styrde Norge, Danmark och Sverige.²⁵ Hon är dessutom en av de få regenterna från unionstiden som tycks ha varit omtyckt av folket.

Drottning Filippa var emellertid långt ifrån den enda medeltida drottningen att regera. Förutom drottning Margareta (1353–1412) som skapade Kalmarunionen var även Blanche (ca 1320–1363, gift med Magnus Eriksson), Dorothea (ca 1430–1495, gift med unionskungen Kristoffer och senare Danmarks kung Kristian I) och hennes dotter Kristina (1461–1521, gift med Danmarks kung Hans²⁶ och krönt drottning av Sverige 1499) verkliga regenter.²⁷ Och jag anser att vi bör undvika att falla för frestelsen att kalla dem för ”starka kvinnor”. De var tidstypiska kvinnor ur en viss klass som med kompetens och kontakter gjorde vad som förväntades och krävdes. Det här är viktigt att känna till och det är viktigt att den forskningen når historieböckerna och i förlängningen det allmänna medvetandet.

Det leder oss tillbaka till släkten Natt och Dag och en av de många försvunna

kvinnorna. I min egen forskning har jag även stött på Märta Bosdotter, dotter till Bo Bosson. Märta gifte sig med riddaren Algot Magnusson Sture i sitt andra gifte och donerade tillsammans med honom år 1407 till Helga korsets prebenda i Strängnäs domkyrka för ”wara siæla, foreldra, barna, arfwa, tiænara oc alla thera siæla, som wi ærom wærdhshylloghe got fore göra”.²⁸ Algot Magnusson tillhörde rikets topp och var sällan särskilt länge på samma plats. År 1388 mottog han Openstens och Örestens slott som förläningar av drottning Margareta²⁹, år 1392 benämns han hövitsman i Örebro³⁰, 1404 deltog han i stilleståndsförhandlingarna i Slite på Gotland³¹ och år 1405 var han i Helsingborg för att motta Ångermanland och Styresholms slott i förläning³².

Märta och Algot var gifta år 1381³³ och hade således när de donerade till Strängnäs domkyrka varit gifta redan i minst 26 år. Till skillnad från vad drottningarna beträffar finns det inte tillräcklig information i de bevarade källor för att kunna avgöra vad just Märta gjorde eller var hon befann sig medan Algot skötte vad som tillkom en rikets riddare. Men att man ur forskningssynpunkt inte kan säkerställa gärningar för en enskild person betyder emellertid inte att vi inte bör ställa oss frågan. Under de 26 år som Märta levde som adelshustru, vad gjorde hon då? Vi kan inte svara på vad just Märta gjorde, men vi kan svara på vad kvinnor som hon gjorde.

Lägger man ihop alla de spridda pusselbitar som finns från hundratals kvinnors liv får man nämligen den bestämda bilden

att en adelskvinns tillvaro på många vis påminde om drottningarnas. Främst skulle adelskvinnan övervaka arbetet på gods och gårdar, ansvara för tjänare och för nästa generation samt se till att vardagen rullade på – mycket viktiga uppgifter med stort ansvar.³⁴ En av de kvinnorna som inte heller nådde historieböckerna men som det finns en hel del källmaterial rörande var Gunilla Johansdotter Bese som nu får agera exempel. Intressant nog finns det en tämligen uttömmande redovisning kring henne i SBL; man måste bara förstå att söka efter den under hennes mans namn.³⁵

Gunilla Johansdotter Bese gifte sig ungefär 15 år gammal med Erik Turesson Bielke år 1490.³⁶ Senast år 1499 var Erik hövitsman på Viborgs slott³⁷ och i september samma år övertog han inventariet på Olofsborg³⁸. Några år senare var han ståt-hållare över hela Finland³⁹. Det var oroliga tider i Sverige och vid den östra gränsen hade man stora problem med vad Erik och hans samtida kallade ”ryssen”.⁴⁰ Från den tid som Erik och Gunilla var gifta finns det nästan ingenting bevarat som direkt berör henne, men när hon år 1411 blev änka träder hon fram.⁴¹

I SBL beskrivs hon som en ”kraftfull och behjärtad kvinna” som ”utvecklade stor duglighet” när hon tog över Viborgs och Olofsborgs län efter sin makes från-fälle, men jag skulle vilja hävda att hon ingalunda utvecklade dugligheten först sedan hon blivit änka. Den sortens välutvecklade strategiska sinne Gunilla besatt hade hon säkerligen utvecklat redan under deras 21 år tillsammans då hon på nära håll

sett och säkerligen också utnyttjat systemen. Det förefaller mycket osannolikt att hon skulle ha kastats in i förvaltningens värld vid makens frånfalle. Betydligt troligare är att hon genom sin roll som hus-tru och husfru tillägnat sig kunskaperna.⁴² Att vi inte ser henne innan hon blev änka betyder bara att hon inte var den som satte sitt namn på dokumenten – men säger ingenting om vad hon faktiskt gjorde.

Det första vi ser av fru Gunillas agerande är en andrahandsbeskrivning i ett brev från Klemet Hogenskild till riksföreståndaren Svante Nilsson, daterad 10 maj 1511 på Åbo slott. Klemet skriver om hur Erik Turesson insjuknat svårt strax efter påsken och att det ryktades om att han ”lagh mollööss” och möjligen vid den här tiden redan hade avlidit. Klemet berättar också om hur fru Gunilla skickat ut sina män för att undersöka läget med ryssarna sedan det ”gick ther ffor rykthe ath the Rytzär wore wpresth”.⁴³ I juli skrev Gunilla själv till sin mäg Tönne Eriksson Tott på Raseborgs slott och bad honom komma till undsättning sedan det via hennes ”bwd oc speyere” uppdagats överhängande risk för attacker från ryssarna å ena sidan och kung Hans av Danmark å andra sidan.⁴⁴ I augusti skickas Klas Henriksson (Horn) till Gunilla som, med electus Arvid Kurcks ord, ”tröst och bestand, delendis syne gode rad met hænne”.⁴⁵

Nästan ett år senare, i juli 1512, befullmäktigade Sveriges rikes råd riddarna Sten Turesson (Bielke) och Birger Trolle att ”the scole for[enem]de slot til sigh anama aff then erlige god quinna fru Gwnnild” och

därför ge henne och hennes folk fri lejd. Länen och slotten skulle överlämnas till Nils Bosson (Grip).⁴⁶ I september skriver så Gunilla till riksföreståndare Sten Sture att hon hoppas att han förstår att hon näppeligen kan resa så sent på året utan måste stanna kvar på slottet samt att rysarna inte anfallit under hela sommaren.⁴⁷ Senare samma månad skriver hon ett nytt brev till Sten Sture i vilket hon ifrågasätter att Nils Bosson kommit till hennes län och "sine breff för almogen forkynneth och läsit haffuer".⁴⁸ Nils Bosson hade nämligen begärt lydnad från allmogen i hennes län och var på väg mot Viborg för att ta över. Fru Gunilla däremot hade inga planer på att "thöm honum vplathe och vdi hender giffue" och säger sig vädja till Sten Sture om råd. Under tiden håller hon Nils Bosson och Erik Trolle borta från Borgå med vapenvåld.⁴⁹

Den 30 september 1512 skriver så Sten Sture ett brev till Nils Bosson och Erik Trolle i vilket han meddelar att fru Gunilla ingalunda tänker ge dem slottsloven i Viborg och Nyslott för Norreskog, som hon blivit lovad i utbyte. Nej, fru Gunilla tänker, enligt Sten Sture, "ecke håller for naghenn annen bättre forläningh naghenn mann the slot vpantwarde i thenne hösth" och så blev det med den saken. Herrarna Bosson och Trolle får vackert vänta och ska med hot om straff heller inte på något vis orsaka skada eller störa fru Gunilla eller hennes län.

I november 1512 skriver fru Gunilla ett brev till Sten Sture i vilket hon kallar honom "[k]ere her Stenn, frende och gode

besynnerlige wenn".⁵⁰ Hon förklarar att Nils Bosson har slagit läger nära Viborg men att hon inte kommer släppa in honom utan klartecken från Sten Sture samt att hon utverkat lejdebrev från den ryske fursten för de svenska sändebuden. Hon hänvisar också till sina stackars faderlösa barn. Det här visar tydligt att hon var kapabel att manövrera mellan den sortens ödmjuka undfallenhet som i teorin kunde förväntas av en kvinna men också att hon i praktiken utövade betydande makt. Att hon själv beskrev sig som oförständig och värnlös var en del av den tidens retorik, inte en verklighetstrogen skildring av hennes kompetens.⁵¹

Innan fru Gunilla slutligen lämnade ifrån sig slottsloven i Viborg och Nyslott samt kungsgården i Borgå hade hon utverkat att den inte borde gå till Nils Bosson utan till hennes svärson, riddaren Tönne Eriksson på Raseborg. Till Sten Sture skrev hon att hon som efterträdare önskade att han skulle "acthe then erlige gode mann Thönne Ericksson med forscriffne sloth och len igen besee och förläne, huilkit iach helstz gerne seer".⁵² I utbyte mot slottsloven fick hon betydande jordegendomar i södra Sverige, vilka hon levde av och förvaltade till sin död 1553.

Det är självklart svårt att avgöra orsak och verkan – att bedöma vem eller vad som varit drivande – men det kan knappast råda något tvivel om att fru Gunilla var en mycket skicklig politiker med god kännedom om tidens spel. Hon var dessutom långt ifrån ensam. Ett annat exempel är Ingeborg Åkesdotter (Tott) (ca 1445–1507)

som var gift med riksföreståndare Sten Sture den äldre och en vagel i ögat på svenska rådet sedan hon blivit änka.⁵³ När rådet skickade Folke Gregersson (Lilje) för att ta över slottsloven i Tavastehus, där fru Ingeborg hade barrikaderat sig, skrev hon med en ödmjuk ton att hon knappast hade någon hjälp av honom och att hon inte kan överge sitt folk och därför inte lämnar ifrån sig slottsloven.⁵⁴ Senare samma år, 1505, skriver hon ett ilsket brev till Sveriges rikets råd där hon meddelar att "[i]ngen slotzloffuen antwordedhæ jach honum" för hon tänker hålla den själv så att "jach vill mik saa erlige beuise och rædelige, ath i skolæ mik tackæ".⁵⁵ Hon hävdar bestämt att "[a]llis eders herredömæ kwnnæ væll merkæ, ath ther kan icke vara væll twaa herrer oppaa eth sloth, om ther skal staa væll till" och menar att hon är den rätta slottsherren.

Likväl har varken fru Gunilla eller fru Ingeborg egna poster i Svenskt biografiskt lexikon. Information om fru Gunilla finner man om man slår på hennes makes namn. Fru Ingeborg saknas, vad jag kan se, helt så när som på strödda omnämnanden under bland andra hennes make och Sten Cristiernsson (Oxenstierna).⁵⁶

Inte heller kan man hitta deras brev i arkiven om man inte går via männen – breven finns nämligen samlade i Sturearkivet, upptagna under registraturer men inte sorterade efter kvinnans namn. Andra gånger hittar man kvinnors dokument under katalogiseringar som "Strödda handlingar".⁵⁷ Den makt som kvinnorna hade, inte oberoende av men likväl utan sina

män, döljs av det sätt på vilket dokumenten sorterats. Därför kan det också vara svårt att se mönster och det finns en risk för att de kvinnor man hittar tolkas som undantag. Enligt Jan Samuelson var det emellertid en femtedel av adelsjorden på 1500-talet som kontrollerades av änkor.⁵⁸ Svante Norrhem konstaterar i sin genomgång av tidigmoderna kvinnliga makthavare att "[e]n sådan ansamling kvinnliga nationella ledare som det fanns i Europa under 1700-talet [...] har det demokratiska Europa inte sett maken till".⁵⁹ Det fanns mängder av medeltida och tidigmoderna kvinnor som hade makt och som utnyttjade sin makt för att delta både i storpolitiken och regionala angelägenheter.

Samtidigt finns det ett enormt problem i att fokusera på de kvinnor som fanns på traditionellt manliga positioner. Det förstärker nämligen tanken på att det är en viss typ av handlingar, en viss sorts positioner, som är historia. Vi accepterar att även kvinnor kunde agera på ett "manligt" sätt, men låter likväl det manligt kodade narrativet återproduceras.

Kanske hade det inte varit lika problematisk om det inte vore för den slentrianmässiga nedvärderingen av allt som ses som kvinnligt. Alla de kvinnor som utfört traditionellt kvinnliga sysslor förblir osynliga i narrativet. Delvis handlar det förstas om vad som satt spår i källorna. Beträffande medeltiden är det juridiska materialet – urkunder och lagar – det största och mest använda, men studier av exempelvis helgonlegender och kanonisationsprocesser ger synnerligen intressanta beskrivningar

av livet bortom politik och juridik.⁶⁰ Så har till exempel Jenni Kuuliala beskrivit föräldrars omtanke för och vård av sina sjuka eller handikappade barn och konstaterat att föräldrar var mycket engagerade i sina barns välbefinnande, även om barnet var handikappat.⁶¹ Anders Fröjmark har å sin sida beskrivit barnafödandets vändor i medeltidens Sverige genom att studera mirakelberättelser.⁶² På så vis kommer han åt en sfär som var nästan uteslutande kvinnlig men av avgörande betydelse för samhällets fortlevnad.

Vardagsbeskrivningarna är ibland svår-fångade, men det betyder inte att vi inte kan göra dem – att det inte finns tillräckligt med material för att kunna göra både djupgående vetenskapliga studier och generella beskrivningar lämpliga för skolböcker. Det handlar om vad vi vill se och vad vi vill lyfta fram. Alla de kvinnor som fött och uppfostrat barn i samhällen utan modern medicin och barnavård, som tvättat och lagat mat innan elektricitet och in-draget vatten, som spunnit, mjölkat, ystat, vävt – som levt och verkat. Alla de kvinnoöden som döljs bakom beskrivningar av ”bonden” och ”hemmanet” och som finns i källorna i överflöd om vi bara väljer att ställa rätt frågor.⁶³ Alla dessa förblir osynliga och deras betydelse för vår historia underkänns. Och nej, vi kan inte berätta allas livsöden, men vi kan sträva efter en balans i vems livsöde som räknas som betydelsefullt. Kvinnor utgjorde nämligen, då som nu, halva befolkningen och om de inte får plats i elevernas böcker, vad är det då för sorts historia som förmedlas?

När kvinnors liv och handlingar inte anses historieskapande är det inte en opartisk betraktelse utan en medveten nedvärdering. Att påstå att historia handlar om män för att män har gjort fler viktiga saker är inte att acceptera ett dystert förflutet utan att cementera nutida stereotyper. Ett praktexempel är konsthistoria. Egentligen behöver man inte gå längre än till rubrikerna i de nutida uppslagsverk – eller till den ovan nämnda finländska skolboken – som vill inkludera kvinnor, där vi återfinner rubriker så som ”konstnärer” och ”kvinnlige konstnärer”. Konstnären, det neutrala och ursprungliga, är manligt. Minst lika mycket handlar det dock om hur man definierar vad som faktiskt är konst. Konsthistoria handlar i allmänhet om måleri och skulptering vilket är manligt kodade konstformer medan de fantastiska konsthantverk i form av broderier, bonader och kläder som kvinnor har skapat inte kvalificerar.⁶⁴ Kvinnorna som målade och skulpterade har börjat finna sin väg in i det allmänna medvetande men den kvinnligt kodade produktionen väntar ännu på sin tur, liksom den betydande roll kvinnliga mecenater spelade.⁶⁵

För många av oss kan det tyckas självklart, men det förtjänar ändå att påpekas att genus är bundet till tid och rum. Synen på vad kvinnor och män är och hur de är relaterade varandra är i ständig omförhandling. Likväl präglas samhällsdebatten av en tanke om att män och kvinnor alltid har varit på ett visst sätt. Somliga vill sedan luckra upp kategorierna medan andra vill cementera dem och fortsätta ”som det

alltid har varit". Men studerar man historia blir det snabbt uppenbart att endast två binära kategorier på intet sätt täcker den uppsjö av olika uttryck för kön som förekommit. En munk levde inte efter samma manliga ideal som den svenska bonden eller den franske hovmannen. När Gunnilla Bese förhandlar med ryske fursten och håller Viborgs slott var det ett annat kvinnligt ideal än en piga på en bondgård. När man säger att det är på grund av kvinnorna själva som de inte platsar i böckerna har man ett förhållningssätt som drar alla kvinnor över samma kam och bortser från de väsensskilda variationer som fanns. Därtill bortser man från att även mannen hade genus och många olika roller. Ann-Sofie Ohlanders granskning av historieböckerna visar dessutom att kvinnorna blir färre i antal under senare århundraden (efter år 1720 nämns exempelvis inte en enda svensk kvinna vid namn) trots att de fick utökade juridiska och politiska rättigheter. Att villkoren för deltagande i samhällslivet utjämnas ger således inte kvinnor en mer framträdande roll i böckerna.⁶⁶

Skolans historieböcker måste inte alls se ut som de gör. Skolans historieböcker är resultatet av urval och reflekterar varken Den Enda Sanningen eller ens modern forskning. Det traditionella manliga narrativ skolböckerna är uppbyggda kring är, ur forskningssynpunkt, förlegat och bidrar dessutom till att legitimera dagens könsstereotyper genom att ge dem en falsk historisk bas. Vi måste komma bort ifrån vanföreställningen att det är män som byggt vårt samhälle. Att det är män som

skapar historia. Det är inte ett politiskt ställningstagande utan vore det självklara resultatet av att uppdatera böckerna efter den moderna historieskrivningens forskningsresultat, vilket är avgörande för nästa generations historiemedvetande. Det här gäller dessutom inte bara det 1900-tal som på grund av antalet namngivna nazister fick extra stort genomslag i media. Att skriva även förmoderna kvinnors historia och låta dem ta plats i skolböckerna är minst lika angeläget.

Noter

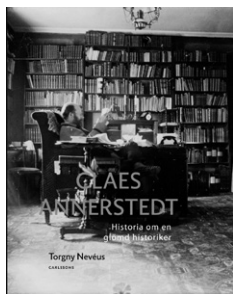
1. <http://www.dn.se/nyheter/sverige/kvinnorna-saknas-i-skolans-historiebocker/>
2. <http://www.svt.se/aktuellt/se-program/aktuellt-aktuellt-26?autostart=true>
3. <http://www.dn.se/nyheter/sverige/utbildningsministern-kallar-till-mote-om-skolans-historiebocker/>
4. <http://www.dn.se/ledare/signerat/amanda-bjorkman-lat-inte-fridolin-skriva-om-historien/>
5. Särskilt har ämnet engagerat lärarstudenter. Se till exempel Paulina Liljeblad, "De gjorde aldrig något intressant" – En uppsats om kvinnans plats i läroböcker i historia för grundskolans senare del, opublicerad C-uppsats, Göteborgs universitet 2007; Johanna Arlid, Kvinnans plats i historien – ett elev- och lärarperspektiv på den gymnasiala historieundervisningen, opublicerad uppsats, Växjö universitet 2006; Lisette Törnqvist och Therese Palmér, En ofullständig historia – en studie av fotografierna i historieläroböcker för gymnasiet ur ett genusperspektiv, opublicerat examensarbete, Högskolan i Kristianstad 2007. Snedfördelning togs upp av Ann-Sofie Ohlander, som på uppdrag från Delegationen för jämställdhet i skolan redan år 2010 utredde genus i läroböckerna i historia. Se Ann-Sofie Ohlander "Kvinnor, män och jämställdhet i läromedel i historia", SOU 2010:10.
6. Redan år 1975 kom Sheila Rowbothams bok *Hidden from History. 300 Years of Women's Oppression and the Fight Against It*, Pluto Press 1975. Konceptet är långt ifrån nytt.
7. Lahtinen 2010, 202.
8. Folke Nyberg, *Finlands historia – vändpunkter och utvecklingslinjer*, Schildts & Söderströms 2007.
9. Nyberg 2007, 78.
10. Se Pia Letto-Vanamo (red.), *Suomen oikeushistorian pääpiirteet. Sukuvallasta moderniin oikeuteen*, Gaudeamus 1991.
11. Ohlander påpekade både den statistiska omdelningen och en kvalitativ dito. SOU 2010:10.
12. Renee Winegarten, *Accursed Politics: Some French Women Writers and Political Life, 1715–1850*, Ivan R. Dee 2003; Faith E. Beasley, *Salons, History and the Creation of 17th century France – Mastering Memory*, Ashgate 2006; Alexandra von Schwerin, *Den dolda kvinnomakten: 500 år på Skarhults slott*, Atlantis 2014.
13. Se till exempel Renee Winegartens dubbelbiografi *Germaine de Staël and Benjamin Constant – A Dual Biography*, Yale University Press 2008.
14. Inom forskningen har diskussionen om vad makt är pågått i flera årtionden. Se till exempel Mary C. Erler och Maryanne Kowaleski (red.), *Gendering the Master Narrative – Women and Power in the Middle Ages*, Cornell University Press 2003.
15. Se till exempel Bo Franzén, "SDhk – En källa också för kvantitativa studier" i *Historisk Tidskrift*, 3/131 2011, 621–630.
17. De exempel jag har hittat där kvinnliga utfärdare har fallit bort i regesten har uteslutande varit sådana som förvaras i Linköpings Stiftsbiblioteks arkiv, vilka inte har inkluderats i digitaliseringsprojektet bortom att informationen från kartoteket överförts till databasen. Linköpings Stiftsbibliotek är dock det enda av arkiven som inte digitaliserats som jag systematiskt har gått igenom. Jag kan därför inte avgöra om diskrepansen är unik för det arkivet och det finns hittills inte grund för att avgöra omfattningen i vilken kvinnor utesluts.
18. SDHK 9681 och SDHK 9683.
19. Jämför Stig Engström, Bo Jonsson I: till 1375, Wretman 1935, 148 ff. Brevet nämns också i Anders Anton von Stiernman, *Swea och Götha Höfdinga-Minne, volym 1*, Stockholm 1836, 277. Ingeborg omtalas i en bisats. Ang. stiftandet av kantorsämbetet se H. Rosman, Bjärka-Säby I (1923), s. 137 och H. Schück, *Ecclesia lincopensis* (1959), s. 423.
20. *Svenskt biografiskt lexikon*, band 05 (1925), s. 82.
21. Ingeborgs föräldrar var Bo Nilsson (Natt och Dag) och Cecilia Knutsdotter (Aspenäsätten). Knut Jonsson var Cecilias far.
22. Se särskilt Christer Winberg, *Grenverket. Studier rörande jord, släktsskapssystem och ståndsprivilegier*, Rättshistoriskt bibliotek 38, Nordiska bokhandeln 1985.
23. <http://magasinetneo.se/artiklar/ett-historiskt-misstag/> Senast sedd 2015.06.11
24. Se till exempel Marie-Louise Flemberg, *Filippa – engelsk prinsessa och nordisk unionsdrottning*

- ning, Santérus förlag 2015 och Eivor Martinus, Barndrottningen Filippa och hennes värld, Carlsson 2014.
25. Steinar Imsen, "Late Medieval Scandinavian Queenship" i Anne Duggan (red.), *Queens and Queenship in Medieval Europe*, Boydell & Brewer 1997, 62.
 26. Kung Hans kallas i Sverige för Johan II.
 27. Steinar Imsen, "Late Medieval Scandinavian Queenship".
 28. SDHK 16925.
 29. SDHK 13382. Opensten låg i Södra Åsarps socken, Kinds härad, och Örestens slott i Skene i Marks kommun, tidigare Örby socken.
 30. SDHK 14061.
 31. SDHK 16286.
 32. SDHK 16347.
 33. SDHK 11968.
 34. Lahtinen 2009, 39 ff.
 35. Under Erik Turesson Bielke, band 04 (1924), 167.
 36. SDHK 32450. Enligt SBL var Gunilla född cirka 1475. SBL, band 4 (1924), 167. Gunilla kallas ibland Gunhild.
 37. DF 4844.
 38. DF 4847.
 39. DF 5062.
 40. Det är bortom den här artikelns syfte att avgöra vad och vilka som kan ha inbegripits i begreppet "ryss", men det torde närmast röra sig om novgorodare eller möjligen det framväxande Moskva.
 41. Undantag är SDHK 35825; ett brev från riksföreståndaren Svante Nilsson till Erik Turesson bland annat angående fru Gunillas samöre med två bönder. Se även DF 5059 då de båda makarna upptogs i Nädendals klostergemenskap.
 42. Jämför Lahtinen 2009, 50–61. Maija Ojala, "Widows' Opportunities to Continue Craft Trade in Northern Baltic Cities during the 15th and 16th Centuries" i Per Andersen et al (red.), *Law and Marriage in Medieval and Early Modern Times*, DJØF Publishing, Copenhagen 2012, 191–211.
 43. DF 5518.
 44. DF 5530. Jämför 5536.
 45. DF 5541.
 46. DF 5589.
 47. DF 5606.
 48. DF 5608.
 49. Jämför DF 5616.
 50. Lahtinen 2010 redogör för tidens brevskrivningsformalia och retorik. Se även Svante Norrhem 2008.
 51. Lahtinen 2010, 65–67.
 52. DF 5606.
 53. För en personbeskrivning se Tuula Hockman, Kolmen polven perilliset. Ingeborg Aaken-tytär (Tott) ja hänen sukunsa (n. 1460–1507), Bibliotheca Historica 104, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2006.
 54. DF 5130. Jämför DF 5148.
 55. DF 5157.
 56. Under Sten Cristiernsson (Oxenstierna) står det angående fru Ingeborg att hon ryktades ha tvingat honom att äkta hennes brorsdotter mot att hon såg till att hans liv blev sparad. SBL, band 28 (1992–1994), 502. Däremot har fru Ingeborg en egen post i *Biografiskt lexikon för Finland* (BLF) där det bland annat står att hon var "en av de mäktigaste kvinnorna som levt i Finland". *Biografiskt lexikon för Finland 1*. Svenska tiden, 2008, 695–696.
 57. Lahtinen 2010, 34.
 58. Jan Samuelsson, *Aristokrat eller förädlad bonde? – Det svenska frälsets ekonomi, politik och sociala förbindelser under tiden 1523–1611*, Lund University Press 1993, 98–100.
 59. Svante Norrhem, *Kvinnor vid maktens sida 1632–1772*, Nordic Academic Press 2007, 15.
 60. Se Emelie Amt (red.), *Women's Lives in Medieval Europe: A Sourcebook*, Routledge 2010.
 61. Jenni Kuuliala, *Disability and Social Integration. Constructions of Childhood Impairments in Thirteenth- and Fourteenth-Century Canonisation Processes*, Tampere 2013. Se också hennes artikel "Love and Duty: Physical Disability and Marriage in Later Medieval (c. 1200–1500) Miracle Testimonies" i *Mirator* 14:2 2013.
 62. Anders Frömjark, "Childbirth Miracles in Swedish Miracle Collections", i *Journal of the History och Sexuality*, num 2 vol 21 2012, 297–312.
 63. Jämför SOU 2010:10, 39 ff.
 64. Se till exempel Rozsika Parker, *The Subversive Stitch: Embroidery and the Making of the Feminine*, I. B. Tauris & co ltd 2010.
 65. Alla dessa aspekter behandlas i Therese Martin (red.), *Reassessing the Roles of Women as 'Makers' of Medieval Art and Architecture*, Brill 2012.
 66. SOU 2010:10, 19.

TORGNY NEVÉUS

Claes Annerstedt. Historia om en glömd historiker

Stockholm, Carlssons, 2014, Universitets- och studenthistoriska sällskapet. Skrift, nr 7. 217 s., illustrerad, personregister.

Ur referatet av Claes Annerstedts begravning i *Upsala nya tidning* den 25 november 1927 citeras Jarl Hjalmarson, som talade för Uplands nation. Han sade bland annat, vilket sägs ge ”en sann bild av Claes Annerstedt och hans gärning”:

Det är en av de sista arbetarna i samhällets och mänskliga tankens tjänst, vars gärning nu är fullbordad. Det är ofta just dessa, det tysta arbetets män, som icke framträda så mycket utåt, som endast lugnt verka vidare i traditionsmåttade livsformer, vilka äro de i verkligheten inflytelserikaste, de som i egentligaste mening mest bidra till att föra mänskligheten framåt. Så har det varit i detta fall. (s. 180)

Citatet ger en vink om att Claes Annerstedt tillhör en gången tids lärdomsgestalter som för en nutida läsare kan te sig litet udda, och kanske något svår att förstå sig på. Han var en utpräglad pliktmänniska, noggrann och hängiven sitt land, sin stad och sitt universitet. Torgny Nevéus har tecknat hans liv och verk, med betoning på verket, i en önskan att han inte får glömmas bort. Författaren håller en viss distans till människan Annerstedt och avstår från att tolka hans personlighet eller spekulera i motiv och drivkrafter. Berättelsen om hans liv och verk är inkännande och saklig, och försiktigt fylld av beundran. Han var ”troligen en av de flitigaste historiker Sverige ägt” (s. 47), men saknade intresse och läggning för teori och analytiska resonemang. I stället ser Nevéus Annerstedt som en av grundläggarna till den svenska idé- och lärdomshistorien.

Underlaget i form av källor av olika slag och sekundärmaterial är rikligt. Till exempel började Annerstedt skriva dagbok som 17-åring och fortsatte med detta hela livet. Hans verksamhet vid universitetet, i nationslivet, Historiska föreningen, Svenska Akademien med flera organisationer och institutioner har lämnat en mängd avtryck. Nevéus har skaffat sig mycket goda insikter i detta material och har god överblick över alltsammans. Liksom Annerstedt är han uppsalabo och väl förtrogen med staden och dess universitets- och nationsliv.

Valet av undertitel, *Historia om en glömd historiker*, känns mera fyndigt än befogat. Både vid genomgången av Annerstedt som historiker (s. 37–39) och under rubriken Eftermälet (s. 182–184) räknas en rad forskare upp som i olika sammanhang studerat såväl hans liv som verk. Det är också sannolikt att den generösa donation som Annerstedt och hans hustru gav till Uppsala universitet och Uppsala studentkår kontinuerligt bidrar till att hans minne tacksamt hålls vid liv.

Annerstedt föddes i Uppsala 1839 och levde där till sin död 1927. Hans långa liv och verksamhet kom helt att präglas av staden Uppsala och särskilt dess universitet. Då Claes Annerstedt var sju år flyttade familjen till den så kallade Geijersgården med adressen Övre Slottsgatan 2. Det blev Annerstedts hem så länge han levde. Som Nevéus noterar, låg hemmet på bekvämt gångavstånd från arbetet.

Biografin inleds med en kort översikt över den Annerstedtska släkten, som vid Claes födelse var väl etablerad i Uppsala både akademiskt och socialt, med identiteten ”vi Annerstedtar”. Förtjänstfullt ger författaren, som stöd åt läsaren, en resumé över den tid Annerstedt växte upp i och verkade, en tid av stora förändringar i det svenska samhället. Fadern, rektor vid Katedralskolan, var en oerhört sträng natur. Han till och med suspenderades en tid från sin tjänst för att ha misshandlat en elev.

Otvetydigt satte uppväxt och uppfostran under sådana förhållanden sina spår i sonen, även om ett uttalande av Annerstedt på äldre dagar pekar på att han försonats med faderns stränghet (s. 27). Annerstedt gifte sig i 45-årsåldern med den 20 år yngre Hilda Bergman. Paret fick inga barn. De donerade sin ansevärda förmögenhet till universitetet och studentkåren.

Annerstedts anseende var högt i det samtida Sverige. Han blev invald som ledamot av såväl Vitterhetsakademien och Vetenskapsakademien som Svenska Akademien och liknande sammanslutningar.

Annerstedts två stora bestående insatser: det väldiga verket om Uppsala universitets historia och hans 20-åriga chefskap för universitetets bibliotek, står i fokus för levnadsteckningen och får stort utrymme i boken. I kapitlet Universitetshistorikern och hans livsprojekt ges en omfattande redovisning för såväl innehållet som olika forskares syn på detta. Inför Uppsala universitets 400-årsjubileum 1877 väcktes tanken på en universitetshistoria. När en kommitté 1871 gav Annerstedt i uppdrag att inkomma med ett förslag till utformning av en historik var han redan själv inne på att ta sig an ett sådant projekt, med andra ord var han en given kandidat för uppgiften. Uppsala universitets historia 1477–1792 i fem tjocka band, plus lika många bihang, blev Annerstedts livsprojekt. Första bandet, omfattande åren

1477–1654, publicerades till jubileet 1877, och de fyra följande 1908–1914, efter Annerstedts pensionering. Det kan tilläggas att när en fortsättning på universitetets historia för perioden 1793–2000 i sex volymer planerades i början på 2000-talet var det naturligtvis inte längre tal om något enmansprojekt. Hittills har två volymer, som behandlar åren 1852–1916 och är författade av Carl Frängsmyr, utkommit.

När Annerstedt startade sin universitetshistoria hade han 1868 disputerat på en avhandling om Vasatiden, arbetade sedan några år som adjunkt vid Historiska institutionen, och var samtidigt verksam i Kommittén för utgivande av *Scriptores rerum Suecicarum medii aevi* och som oavlönad amanuens vid universitetsbiblioteket. Liksom i fråga om universitetshistoriken sökte han således själv sig till arbetet vid biblioteket.

Han utsågs 1883 till universitetsbibliotekets chef och upprätthöll denna tjänst till uppnådd pensionsålder 1904. Biblioteksbyggnaden Carolina Rediviva hade färdigställts 1840. På 1880-talet ansågs den sedan länge som helt olämplig både som förvaring för böcker och manuskript och som arbetsplats. Förändringar i öppethållande och service var också starkt påkallade. Det blev den nye bibliotekschefens uppgift att verka för ombyggnad och förändring. Efter flera års ansträngningar beviljade riksdagen medel 1899, vilket resulterade i nya

bokmagasin och bättre arbetsmiljö. Tillväxten i accession var under Annerstedts tid som chef kraftig, och bytesverksamhet med andra institutioner inleddes.

Fotografiet på omslaget visar Annerstedt i sitt arbetsrum omgiven av välfyllda bokhyllor och försjunken i studier, med kaffekannan inom räckhåll, den miljö som han förmodligen trivdes allra bäst i. En härlig bild fylld av atmosfär och harmoni. Men som Nevéus framställning tydligt visar, stängde Annerstedt inte in sig med sina böcker utan deltog i umgängeslivet liksom i lokalpolitiken. Det är inte bara omslagsbilden som är ovanligt lyckad. De många illustrationerna utgör ett fint komplement till texten och bidrar starkt till att fylla ut bilden av Annerstedt och hans samtida Uppsala.

Kerstin Assarsson-Rizzi

SVEN ERLANDER

Tage Erlander Dagböcker 1966–67

Gidlunds förlag 2014, 193 s., illustrerad.

När Per-Albin Hansson hastigt dog 1946 uppstod en situation, vilken påminner om den som ca 50 år senare skulle göra Håkan Juholt till partiordförande för socialdemokraterna. Frågan om efterträdare var inte ens påbörjad och en intern maktkamp tog vid. Den åtminstone formelle kronprinsen Gustav Möller blev utmanövrerad av en falang ledd av Per-Edvind Sköld och Ernst Wigforss. Wigforss hade med framgång själv kunnat kandidera som partiordförande, var inte intresserad men kunde samtidigt inte för sitt liv se Möller på posten. Det gällde nu att snabbt hitta en kompromisskandidat som inte hade några fiender inom partiet.

Högst oväntat i ett samtida perspektiv dök Tage Erlanders namn upp. Han tillhörde den unga generationen – då 45 år

– och hade gjort bra ifrån sig som minister. Inom partiet var han däremot mindre känd. En mer naturlig kandidat hade varit den några år yngre Torsten Nilsson tidigare både SSU-ordförande, partisekreterare och med ungefär samma ministererfarenhet som Erlander.

Erlander var ovillig men pressades att ställa upp. I hans samtida dagböcker framgår bland annat en stor osäkerhet om han skulle klara uppgiften som partiordförande och regeringschef. Ytterligare en komplikation för honom var att hans motkandidat Gustav Möller, som inte gav sig utan bjöd strid in i det sista, var den som lanserat Erlander i partitoppen.

Granskar man media åren efter Erlanders utnämning framgår också att han till en början inte var så lyckad och ibland nådde Juholtska nivåer; men sedan Socialdemokraterna vunnit valet 1948 kom han att sitta säkrare i sadeln och utvecklades till en kompetent och insiktsfull politiker. En valförlust det året hade sannolikt inneburit att partiet sett sig om efter en ny ordförande.

När Tage Erlander skriver dagbok åren 1966 och 1967 har han varit statsminister och partiledare i drygt 20 år. Samtidigt som han på många håll fått status som landsfader och oförvitlig statsman, är det en man som anar slutet på sin politiska karriär som håller i pennan.

En av de viktiga händelserna under de två åren är det kommunala förlustvalet

hösten 1966. Enligt dagboken är Erlander beredd på en tillbakagång och pekar också ut den primära orsaken; att man misslyckats med att lösa bostadsfrågan. Ett resultat av detta är det med hast genomförda men kanske inte helt lyckade miljonprogrammet.

För partiet och regeringen är valförlusten en signal om självrannsakan och förnyelse men bland borgerliga politiker och även näringslivet anser man enligt dagboken att partiet redan nu är uträknat och att en borgerlig regering kommer att träda till 1968. Så blev det inte. Erlander skulle vinna valet med betryggande marginal och han kunde 1969 lämna över ett rehabiliterat parti till sin kronprins Olof Palme.

Fler frågor löper genom i dagböckerna under 1966/67. En är författningsutredningen med uppgift att skapa former för en direktvald enkammarriksdag, vilken implementeras 1971. I dagboken återkommer Erlander ofta till utredningen. Han anser den trögrarbetad och hans egna förslag verkar heller inte falla utredningen helt på läppen. Då en vänsterfalang med Nancy Eriksson i spetsen kräver att även statschefens roll ska utredas blir kung Gustaf VI Adolf orolig. I ett samtal med Erlander försäkrar han att hans unge efterträdare – den blivande Carl XVI Gustaf – kommer att få ett gott stöd i den erfarne prins Bertil; detta som motiv för att behålla statschefens ansvar. Erlander svarar lite undvikande men lugnande på kungens propå,

men resultatet blir ändå att talmannen med den nya författningen tar över ansvaret för regeringsbildningen från statschefen.

Andra ämnen som behandlas i dagboken är en eventuell EEC-anslutning liksom hållningen i den alltmer brännande Vietnamfrågan. I båda fallen verkar Erlander fast bunden till den utrikespolitiska doktrin med strikt alliansfrihet som den avgångne utrikesministern Östen Undén skapat. Neutraliteten måste alltså bibehållas vid en EEC-anslutning, vilket de nordiska kollegorna tycker är lite märkligt. Den lite frifräsige handelsministern Gunnar Lange, som håller i förhandlingarna, får en och annan känga i dagboken för att han inte alltid följer en strikt partilinje.

I Vietnamfrågan är Erlanders inställning också rätt formell. Vänsterns krav på erkännande av Nordvietnamns regering tillbakavisas med viss irritation och Erlanders uppfattning 66/67 och Olof Palmes året efter är diametralt motsatta. Vänsterns argumentering, som Erlander bland annat möter på studentaftnar i Lund, finner han snarats tröttande och företrädarna ses som mindre begåvade.

Ett annat problem för Erlander är kvinnorepresentationen i regeringen. Ulla Lindström, sedan några år den enda kvinnan bland statsråden och som Erlander i dagboken uppfattar som ”besvärlig”, hotar och verkställer också sin avgång eftersom u-hjälpen inte ökade i den grad hon öns-

kade. Tidsandan kräver att man måste ha åtminstone en ny kvinna i statsråds-kretsen även om Erlander sannolikt inte var så entusiastisk. Lösningen blir att två kvinnor utses. Alva Myrdal blir nedrustningsminister, Camilla Odnoff familjeminister medan Lindströms uppgifter tas över av utrikesministern. I dagboken noterar Erlander lapidariskt om Alva Myrdals utnämning: "Idén var Ainas". Hustrun kan således ha spelat en stor men mindre känd roll i sin påverkan av Erlanders politiska tankevärld. I dagboken framgår att Erlander emellanåt också tar politiska råd från andra i familjekretsen.

Att få fram en familjeminister blir dramatiskt. En första kandidat – Ruth Kärnek – ligger inledningsvis bra till och får stöd av bland annat Olof Palme och LO-ordföranden Arne Geijer. Men så kommer ett negativt omdöme och man ser sig om efter en annan kandidat. På juldagen 1966 (sic) enas en mindre regeringskrets om ett nytt namn. Hon anländer med nattåget andadagens morgon blir intervjuad och funnen lämplig, reser hem och anmäler att hon avböjer erbjudandet. I denna penibla situation dyker Camilla Odnoffs namn upp och i dagboken för 27/12 noterar Erlander: "Och så på beredningen 0915 bestämde vi oss för att be Camilla, som ingen kände".

Om Erlander ibland var under stor tidspress vid en och annan utnämning, hade andra betydligt bättre möjligheter

att närma sig statsministern för att få politiska uppdrag. Inga Thorsson med make är bjudna på trettondagsmiddag på Harpsund 1967 och där hon ges möjlighet att själv utforma för henne lämpliga arbetsuppgifter även om Erlander låter framskymta att också Inga är "besvärlig". Det talas om miljöfrågor och Inga Thorson får senare uppdrag inom FN, vilket särskilt gläder Alva Myrdal som enligt dagboken bävade för att behöva samarbeta med Thorsson på UD.

Om Erlander irriterar sig över en och annan politiker i sitt eget parti (Thorsson, Lindström, Lange med flera) har han också vissa besvär med media. Den unge Björn Elmbrant benämns den 19 mars 1967 som "folkpartistisk idiot" och Christina Jutterström kallas den 9 juni samma år för "fruntimret". I en annan konflikt med Jutterström räddas hon av Allan Larsson – då sekreterare i statsrådsberedningen och senare bland annat finansminister – som kan beslå Erlander med ett minnesfel, vilket är grunden för hans ilska. De tre O-na (Lars Orup, Gustaf Olivecrona och Åke Ortmark), som de här åren etablerat sin skjutjärnsjournalistik, är inte heller angenäma i Erlanders ögon.

Enligt skribenten Per T Ohlsson slog Socialdemokraterna med Tage Erlander som ny partiledare 1946 in på en ny väg och försökte att även appellera till TCO-anhängare för att bredda väljarunderlaget.

Granskar man samme Erlanders dagböcker tjugo år senare är emellertid relationen till TCO tämligen begränsad medan LO fortsatt i hög grad försöker/kan påverka regeringens politik. Dyker en för LO viktig fråga upp har LO-ordföranden Arne Geijer som regel överläggningar med Tage Erlander. I samband med valmotgången 1966 lämnar LO till och med ett yrkade om stora ändringar i regeringen. Erlander får visserligen sitta kvar men en rad andra ministrar bör lämna och andra byta departement enligt LO:s uppfattning.

Relationen med Olof Palme under de här åren är förstås av intresse. Det nära samarbetet kvarstår och det är tydligt hur Erlander genom positioneringar av Palme förbereder ett partiledarbyte. I övriga regeringskretsen syns ingen opposition och Gunnar Sträng, som också är en möjlig partiledarkandidat, snarast understöder Erlanders kungamakeri. Avseende Färöincidenten sommaren 1967 – då Olof Palme med Erlander som passagerare påstods otillbörligt ha brutit en militärkolonn för att hinna med Färöfärjan – ger dagböckerna en överraskande bild. Medan Palme i media försvarade sitt handlande utan att darra på manschetten är han enligt Erlander under lång tid djupt skadad av det mediala trycket och umgås med tankar om att lämna politiken.

Utgivningen av Erlanders dagböcker är utan tvekan ett ambitiöst och viktigt

personhistoriskt projekt. Dagböckerna 1966/67 liksom de tidigare verkar i hög grad skrivna i stundens ingivelse och är sannolikt i liten grad korrigerade och har därmed stort källvärde. Beskrivningen av Elmbrant och Jutterström är några exempel som styrker detta. Man får värdefulla inblickar i den politiska vardagen under 1960-talet och man kan även göra jämförelser med Erlanders memoarer som då framstår som avsevärt friserade och tillrättalagda.

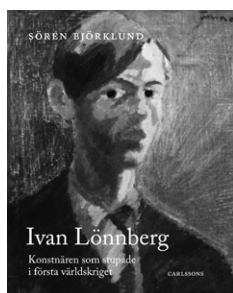
Men dagböckerna förmedlar också kulturhistoria som resvanor, sociala relationer med mera. De påfrestande sovvagnsupplevelserna från 1940- och 1950-talen är nu för det mesta bytta mot bekväma flygresor. Familjelivet och ickepolitiska vänskapsrelationer spelar fortsatt en viktig roll och vistelserna på Harpsund och Trönninge i Halland är centrala. Jämfört med 1950-talet är Erlander nu påtagligt bättre hemmastad internationellt via täta nordiska kontakter och andra utlandsbesök.

Vad man kan beklaga är att dagböckerna ibland är illa skrivna – emellanåt nedtecknade under bilfärd med Aina vid ratten? – varför många intressanta notatationer inte går att tolka fullt ut, utan måste redovisas som otydbara.

Ulf Hamilton

SÖREN BJÖRKLUND**Ivan Lönnberg – konstnären som stupade i första världskriget**

Stockholm, Carlssons bokförlag, 274 s., ill.

Då verkliga möten inte är möjliga finns alltid litterära. Sören Björklunds gedigna biografi om konstnären, idrottaren och främlingslegionären Ivan Lönnberg, blev en sådan ny bekant för mig. I biografen tecknar Björklund en bild av en ung konstnär som lämnar det parisiska konstnärslivet, för att som frivillig soldat i franska Främlingslegionen möta tyskarna i världskrigets skyttegravar. Våren 1918 slutade den Lönnbergska krigstjänsten med ond bråd död i form av en tysk kula genom vänstra ögat. Döden blev ögonblicklig!

Konstnären Ivan Lönnbergs liv blev inte särskilt långt men på det hela taget mycket intensivt. Han föddes 1891 i Stockholm och snabbt utvecklades ett stort intresse för såväl konst som idrott. Lönnberg bedrev konststudier parallellt med att bli

en av Sveriges främsta långdistanslöpare och som sådan deltog Lönnberg i de olympiska spelen 1912.

I januari 1914 anlände Lönnberg till Paris och blev där omgäende en del av konstnärskretsarna på Café de la Rotonde och Le Dôme. Här fylkades såväl skandinaver som tyskar, ryssar och fransmän. I umgängeskretsen återfanns bland andra Siri Derkert och Nils von Dardel.

Björklunds framställning fullkomligt myllrar av kända svenska och internationella konstnärer. Här hade framställningen emellertid tjänat på något stramare tyglar. Effekten blir att Lönnbergs egna ambitioner och utveckling som konstnär närmast totalt överskuggas av hans konstnärrelationer.

Ett liknande problem uppstår när familjerelationerna ska tecknas. Ett mycket stort utrymme ägnas åt att klarlägga huruvida Ivan Lönnberg var "solmålar" Per Ekströms (1844–1935) son. Även i detta sammanhang hamnar den unge konstnären i skuggan av andra.

I de resonemang som förs kring detta med faderskapet liksom när det gäller det parisiska umgängeslivet, skulle framställningen dessutom ha tjänat på en något fördjupad källkritisk diskussion. Till detta kan också fogas att boken inte alltid kan uppfattas som lättläst då det är nödvändigt att samtidigt som man som läsare följer själva huvudberättelsen får ut mest genom

att också parallellt följa de talrika anteckningarna i bokens notapparat.

Avsevärt tydligare framträder soldaten Ivan Lönnberg. Med stort intresse läser jag redogörelserna hur och varför han anmälde sig som frivillig till den franska Främlingslegionen. Frågan besvaras med plikt känsla och idealism parat med ren äventyrlust. Som läsare får jag också inblick i med vilken entusiasm krigsutbrottet mottogs bland parissvenskarna. Ett flertal vill gå ut men när det väl kom till kritan som var de få som verkligen höll måttet. Ivan Lönnberg blev emellertid antagen och han erhöll ett flertal krigsutmärkelser för tapperhet bland annat krigskorset med två stjärnor. Vidare blir det särskilt intressant att sedan följa hur krigets ofattbara grymhet fick honom att ångra sitt beslut. För att få till någon slags nytändning eller åtminstone en förändring ansöker Lönnberg om förflyttning till det franska flygvapnet men fick egentligen ingen respons på sina förfrågningar. Just denna soldataspökt gör biografien mycket läsvärd.

Peter Danielsson

JAN-ÅKE ALVARSSON (red.)

Svenskt Frikyrkolexikon

Atlantis 2014, 523 s, inb., illustr.

På Lindfors bokförlag utkom 1937 en bokserie benämnd *Svenska folkrörelser*. Det andra bandet ägnades "Missionssällskap, Svenska kyrkans frivilliga arbete och Frikyrkosamfund" med professorn i kyrkohistoria i Uppsala, baptisten Gunnar Westin som huvudredaktör. Boken innehöll utförliga översiktsartiklar om olika samfund och missionssällskap och mer än 3 000 övervägande korta biografier. Dessa behandlade historiska förgrundsgestalter, flertalet då bortgångna, men framför allt dåtida aktivt verksamma medlemmar, centralt och regionalt. Urvalet föreföll allsidigt och representativt.

Med sitt stora format, sina 1 016 sidor och sin 3,5 kilos tyngd var denna bok inte helt lätthanterlig. Önskemål har länge framförts, inte minst från frikyrkligt håll,

om en modern uppföljare och då kanske aningen mindre voluminös. Bokförlaget Atlantis har nu tillmötesgått dessa önskingar och tillsammans med vad som kallas Sveriges eller Svenskt Frikyrkosamråd samt med stöd av ett antal fonder och stiftelser utgivit *Svenskt Frikyrkolexikon*. Med sitt mindre format, lägre sidoantal och en vikt strax över kilot är boken onekligen lättare att hantera, men att den ter sig något "lättviktigare" än sin föregångare även i andra avseenden ska nedan belysas.

Något oväntat är att till frikyrkosamfunden räknas den inomkyrkliga missionsorganisationen EFS – Evangeliska Fosterlandsstiftelsen. Detta förhållande skal dock här ej diskuteras – avsikten är att bedöma boken ur biografisk och personhistorisk synpunkt.

Även denna bok har en huvudredaktör och därutöver inte mindre än åtta samfundsredaktörer, en redaktionssekreterare och en textredigerare. Vad som – trots denna uppsättning – väcker viss förvåning är emellertid bokens redigering – eller rättare sagt den i flera avseenden till synes frånvarande redigeringen. När det gäller utformningen av de enskilda c:a 1300 biografierna är bristen på princip och samordning påtaglig. Civilstånd anges i en stigande skala från "Gift med Lydia" (Lars Vitus) över "Gift med Carin Atterling" (Torsten Wedar) till "Gift 1875 med Anna Sandahl (1855–1946)" (Axel Rappe). För

flertalet lika gifta personer saknas emellertid helt uppgifter om civilstånd. I fråga om släktskap mellan olika biograferade personer är variationen lika stor. Att Harry och Svea Tyndal utgör ett äkta par är klart uttryckt, däremot inte att paret William och Greta Bredberg är lika äkta. Att Nils och Frida Hylander är far och son får man veta men inte att detsamma gäller för Axel och Gunno Södersten. Att Alma och Laura Petri är systrar framgår men inte att Algot och Gottfrid Ahlbäck är bröder.

Att ange Christian Jersild som "far till författaren P C Jersild" förefaller däremot mindre påkallat eftersom denne son veterligen ej tillhör vare sig faderns eller annat samfund. Mera motiverat hade i så fall varit att ange Adolf Blomstedt som far till Herbert Blomstedt, eftersom denne världsdirigent är starkt engagerad i samma adventistiska rörelse som fadern.

En princip som dock tycks följas konsekvent – visserligen ej redovisad i förord eller annorstädes – är uteslutningen av nu levande personer i den biografiska delen. I ett historiskt inriktat verk av typ SBL – Svenskt Biografiskt Lexikon kan denna princip vara naturlig men knappast i ett verk av denna art, som rimligtvis borde spegla inte endast det förgångna utan även dagsläget inom svensk frikyrklighet. Principen är särskilt olycklig med tanke på de stora förändringar i form av sammanslagningar och nybildningar som skett inom

samfundsvärlden i sen tid med åtföljande nya aktörer.

Balansen mellan de olika samfundens biografiska representation förefaller aningen sned. Vid en jämförelse mellan Adventistsamfundet ("sjundedagsadventisterna", SDA) och Svenska Missionskyrkan (SMK) finner man från SDA fylliga levnadsbeskrivningar. Samfundsledaren Alfred Anderson tilldelas 18 rader, rektorn Carl Gidlund 19 och evangelisten Ingrid Albiner 41, samtliga med bild. SMK:s bidrag ter sig betydligt magrare. Missionsföreståndarna Axel Andersson och Gösta Nicklasson avhandlas på vardera 5 rader och kollegan Johan Gustafsson på 2, rektor Gustaf Mosesson får 3 rader och far och son Ollén, Per och N. P., redaktörer för frikyrkliga dagstidningen Svenska Morgonbladet, varsina 2. Flertalet saknar bild. Visserligen hänvisas inte sällan till litteratur, där ytterligare persondata kanske kan inhämtas.

Vissa personers närvaro i ett frikyrkolexikon är något överraskande såsom Henric Schartau, Bo Setterlind och Alice Tegnér. Att även dirigenten Stig Westberg finns med kan också förvåna eftersom endast "världsliga" meriter uppräknas. Den dolda förklaringen torde vara att han var baptist och under en period ledare för Tabernakel-kören i Stockholm.

Smärre sakfel och oklarheter torde vara ofrånkomliga i ett arbete av denna

art – några ska ändå noteras. Arméchefen general Carl Eric Almgren får beteckningen "FA" med innebörd att han skulle ha varit ansluten till Frälsningsarmén. Så var ej fallet – däremot tillhörde han, som "sympatisör", under många år Frälsningsarméns råd. KFUM-profilen Karl Fries får beteckningen "SB", det vill säga medlem av Baptistsamfundet, vilket ej har stöd i andra källor. Han var ej heller teol. dr utan fil. dr. Harry Lindström betecknas helt korrekt som fil. lic. men det framgår inte att han 1997 blev teol. dr på en avhandling om P. P. Waldenström.

Som riktigt nog konstateras i bokens förord utgör frikyrkorna tillsammans en av de folkrörelser som spelat störst roll i framväxten av det moderna samhället. Både inom och utom frikyrkoleden har länge funnits ett behov av en uppdaterad källa till kunskap om dessa rörelser. Här påtalade brister utesluter på intet sätt att detta lexikon i mycket stor utsträckning fyller detta behov. Förutom biografier innehåller det ett stort antal mycket värdefulla översiktsartiklar om respektive samfund samt många för frikyrkligheten centrala begrepp som uppslagsord. Därtill kommer ett omfattande bildmaterial, tilltalande okonventionellt och delvis unikt.

Ett sökord som saknas men som kanske hade varit på sin plats är "pentekostalism" eftersom huvudredaktören presenteras som föreståndare för Institutet för Pen-

tekostala Studier. Hur många vet att ordet – enligt Nationalencyklopedin – utgör en samlingsbenämning på pingströrelser som kan förknippas med en väckelse i Los Angeles 1906?

S. Gunnar Edlund

ARJA RANTANEN **Pennförares i periferin. Österbottniska sockenskrivare 1721–1868**

Diss., Åbo Akademis förlag 2014, 342 s.

Från 1600-talet har det i de norra delarna av det svenska riket förekommit så kallade sockenskrivare, vars uppgift var att vara allmogen behjälplig, bland annat med att skriva upp vad bönderna betalade i skatt och med att sätta upp skrivelser åt dem. Sockenskrivarna har endast rönt begränsad uppmärksamhet i forskningen. På svensk botten har de berörts av bland andra Alexander Jonsson och Per Sörlin, på finsk av framför allt Nils Erik Villstrand. Nu har de fått sin berättigade uppmärksamhet genom den doktorsavhandling av Arja Rantanen som framlagts vid Åbo akademi. Rantanen studerar sockenskrivarna i Österbotten från det stora nordiska krigets slut fram till att de avskaffades på 1860-talet.

Avhandlingen utgår från den distinktion som bland andra Nils Erik Villstrand gör mellan possessiv och accessiv skrivkunnighet. Med det förre avses att en person själv är skrivkunnig, med det senare att denne har *tillgång* till någon som kunde läsa handskriven text, formulera skrivelser och som – viktigt i de finskspråkiga områdena – behärskade det svenska språket. Det viktiga var ofta just denna tillgång till kompetens i sin närhet. Kontakter med myndigheterna krävde inte enbart en grundläggande skrivkunnighet, utan skrivelserna skulle sättas upp på rätt sätt och språkbruket var ganska avancerat, något som krävde en person med viss utbildning. I de österbottniska socknar som det är fråga om i denna avhandling tillgodosågs böndernas behov alltså av särskilt anställda sockenskrivare.

Syftet med avhandlingen är att undersöka hur sockenskrivarna rekryterades, deras bakgrund och vilka arbetsuppgifter de utförde.

När det handlar om själva ansökningsförfarandet finns det tyvärr stora luckor i källmaterialet, men av de tillsättningar som vi har kunskap om visar det sig att huvuddelen av de sökande var ämbetsmän eller tjänstemän inom städernas administration. Här fanns den nödvändiga kompetensen. Många som sökte tjänsterna var länsmän. Dessa hade fördelen av att de arbetade inom samma distrikt med båda sysslorna

och dessutom kunde de få större inkomster med två tjänster. Nackdelen var att de som statstjänstemän (länsmän) kunde komma i en besvärlig ställning om de som sockenskrivare skulle företräda bönderna. Detta är säkerligen också bakgrunden till att det en tid var förbjudet för länsmän att samtidigt tjänstgöra som sockenskrivare.

Rantanen ägnar stor uppmärksamhet åt sockenskrivarnas utbildning, ålder, sociala och geografiska bakgrund och andra faktorer av intresse för att bedöma skrivarna som en yrkes- och socialgrupp. För detta ändamål har hon sammanställt upplysningar om dem, hämtade ur en mängd källor. Utifrån de 154 undersökta sockenskrivarna kan hon bland annat fastställa att de hade god utbildning, oftast kom från närliggande områden och att det inte rörde sig om reträttposter på ålderdomen. Flera var söner till tidigare sockenskrivare eller till präster, men en mycket stor andel var också bondsöner. Mångsyssleri var vanligt. Deras lön var vanligen relativt hög och de tycks ha haft ett visst anseende i lokalsamhället, vilket visas, menar författaren, av att de ganska ofta gifte sig med prästdöttrar. En anmärkning skulle kanske kunna vara att resultatet skulle kunna tolkas så att bönderna fick betala stora avgifter till en person som tillhörde lokalsamhällets överklass.

Vilka arbetsuppgifter hade då sockenskrivarna? Här tycker sig författaren

utifrån ett antal bevarade sockenskri-varinstruktioner se en förändring under 1700-talets lopp. I början av århundradet skrev de visserligen dokument åt allmogen, men uppgiften som skattekontrollör var viktigast. Hundra år senare stod uppgifterna inom sockenadministrationen i fokus. De förde protokoll, sammankallade sockenstämmor och ansvarade för socknens gemensamma medel. När det gäller skrivarnas uppgifter i samband med socknens relation mot den världsliga överheten, finns det emellertid en stor brist i källmaterialet. Vasa länsstyrelses arkiv gick förlorat vid stadens brand år 1852, varför vi inte längre kan avgöra hur kontakterna med denna instans såg ut.

Rantanen har gått igenom ett stort antal bouppteckningar, för att på så sätt få ett grepp om ifall skrivarna också har tagit sig an privata uppgifter åt sockenborna. Det visar sig att särskilt i slutet av 1700-talet var de mycket vanliga som boupptecknare. Därefter avtog deras andel, eftersom bönderna i större utsträckning själva lärde sig hur en bouppteckning skulle se ut. Genom studier av tre bevarade privata sockenskri-vararkiv kan författaren visa att de också kunde vara behjälpliga med exempelvis köpebrev, arrende-, sytnings- och torparbrev, auktionsbrev och annat som krävde en skrivkunnig insatser.

Avslutningsvis gör författaren en fallstudie av fem för bönderna viktiga politis-

ka beslutsprocesser vid denna tid. Vid tre av dem, förhandlingarna om det ständiga knektehållet (vilket var en del av det militära indelningsverket) på 1730-talet, inskränkningarna av rätten till allmogesegregation (det vill säga böndernas sjöfart) på 1740-talet, samt diskussionerna kring salpetertillverkningen under senare delen av århundradet, spelade sockenskrivarna inte en speciellt aktiv roll. Supplikerna skrevs i stället främst av häradshövdingar. Vid de två andra processerna (skadeståndansökningar efter kriget år 1809, samt rättegångar mot de väckta ett trettio-tal år senare) ser man skrivarna tydligare, men det rör sig om ganska enkla uppgifter, såsom att göra enkla förteckningar över lidna förluster eller att skriva intyg.

Slutsatsen blir alltså att sockenskrivarna kunde utföra viktiga uppdrag på lokalplanet, men när det handlade om frågor där bönderna ville hänvända sig till statsmakten, hade de ingen större betydelse. De var i detta avseende, menar Rantanen, "pennförare i periferin", och ger på så sätt avhandlingens titel ytterligare en innebörd, förutom den geografiska.

När Rantanen försöker få grepp om sockenskrivarna som yrkes- och socialgrupp lutar hon sig mot den forskningsmetod som kommit att kallas för *prosopografi*, eller på svenska *kollektivbiografi*. Genom att samla in skilda data om de olika sockenskrivarna vill hon se om det finns några

urskiljbara drag i utbildning, social och geografisk bakgrund och annat som kan vara av intresse. Vid alla sådana undersökningar är det två problem som ofta dyker upp. Jag skulle vilja kalla dem för *avgränsningsproblematiken*, respektive *bortfallsproblematiken*. De handlar dels om huruvida det är möjligt att på ett tillräckligt säkert sätt avgränsa den grupp som ska undersökas, det vill säga sockenskrivarna, dels om det går att få fram tillräckligt många uppgifter om majoriteten av dem, så att undersökningen blir meningsfull och inte missvisande. Jag ska kort behandla dem här nedan.

När det gäller avgränsningen av gruppen sockenskrivare är denna relativt tydlig. Sockenskrivarna fick sitt uppdrag av socknen och utnämningen skulle sedan bekräftas av landshövdingen. De som kallas för sockenskrivare torde därför också verkligen ha haft denna tjänst. Visserligen skapar Vasa brand år 1852 vissa problem, eftersom det blir svårare att få en samlad bild av vilka som hade fått dessa bekräftelser, men i huvudsak bedömer jag att den grupp som Rantanen identifierar som sockenskrivare är tillfredsställande avgränsad. En annan sak är om de själva såg sig som en speciell grupp i samhället, alltså hade en identitet främst som sockenskrivare, eller hur allmogen betraktade dem.

Bortfallen kan vara ett större problem. Gällande vissa sockenskrivare, särskilt under den senare delen av undersökningsperioden, har författaren lyckats gräva fram en mängd uppgifter, medan det är mer tunnsått om andra. Eftersom kyrkoboksmaterialet generellt sett blir sämre ju längre tillbaka i tiden vi går, medför detta också att personliga data blir mer tunnsådda. Det är inte lika lätt att avgöra sockenskrivarnas och deras hustrurs personliga bakgrund. Det blir alltså svårare att dra generella resultat och risken är stor att bortfallet inte heller är slumpmässigt. Om sockenskrivarna kom från städernas borgerskap bör vi också sannolikt veta mer om deras bakgrund, än om deras fäder var vanliga bönder. Jag tror dock inte att detta påverkar Rantanens resultat i någon större utsträckning.

Rantanens avhandling lyfter fram många viktiga aspekter från det lokala planet och rörande interaktionen mellan överhet och undersåtar. Den bygger på en mycket omfattande källgenomgång och kommer tveklöst att ha en roll att spela i den fortsatta forskningsdiskussionen om skriftlighet och lokal politisk kultur. Den förtjänar att läsas även av dem som, av historiens nyck, råkade hamna väster om det som år 1809 blev en riksgräns.

Jan Samuelson

Medarbetare i detta nummer

- Kerstin Assarsson-Rizzi (f. 1944) fil. dr i engelsk litteraturvetenskap, M.A. i Librarianship, bibliotekarie vid Kungl. biblioteket, chef för Vitterhetskademiens bibliotek. Nu pensionär. Har senast redigerat och utgivit Bror Emil Hildebrands Lefnadsteckning (2014).
- Otfried Czaika (f. 1971) prof. kyrkohistoria vid Det teologiske menighets-fakultet (MF) i Oslo; tidigare postdok vid Kungl. biblioteket (2007–2013) och lektor i kyrkohistoria vid Linköpings universitet.
- Peter Danielsson (f. 1966) filosofie licentiat i historia och verksam vid Kalmar läns museum. Bosatt i Mörbylånga.
- S. Gunnar Edlund (f. 1930) tidigare överläkare vid Danderyds sjukhus. Har under årens lopp medverkat med artiklar och recensioner i PHT och därutöver i bl.a. *Läkartidningen*, *Nya Wermlands-Tidningen* och *Fritt Militärt Forum*.
- Ulf Hamilton (f. 1944) är civ. ing. och fil. dr på den teknikhistoriska avhandlingen *Teknik på bönders villkor* från 1997. F.d. museiman vid Göteborgs och Malmö museer samt Nordiska museet. Hamilton har bl.a. skrivit artiklar om idrottshistoria, museihistoria och 1950-talets "rättsröta".
- Åke Lilliestam (f. 1925) är fil. dr idé- och lärdomshistoria, r:e bibliotekarie vid Kungl. biblioteket och längre fram överbibliotekarie vid Karolinska institutet 1986–1990, redaktör för PHT 1973–1980.

- Jan Samuelson (f. 1954) docent i historia vid Mittuniversitetet har skrivit böckerna *Aristokrat eller förädlad bonde? Det svenska frälsets ekonomi, politik och sociala förbindelser under tiden 1523–1611* (1993) och *Eliten, riket och riksdelen. Sociala nätverk och geografisk mobilitet mellan Finland och Sverige ca 1720–1820* (2008). Utkommer i höst med en bok om Ålands historia under tidigmodern tid.
- Ulrica Söderlind (f. 1967) fil. dr i ekon. historia, Stockholms universitet. Har arbetat med mat- och dryckes- kultur i olika former och skrivit flera artiklar och böcker i ämnet. Arbetar för närvarande på ett bokmanus om Årstafrun.
- Charlotte Vainio (f. 1982) fil. mag och doktorand vid Helsingfors universitet, där hon skriver en avhandling om målsmanskapets inverkan på gifta kvinnors juridiska utrymme i senmedeltidens Sverige.
- Britt-Marie Villstrand (f. 1954) fil. mag och pol. mag fakultetskoordinator vid Fakulteten för humaniora, psykologi och teologi vid Åbo Akademi.
- Nils Erik Villstrand (f. 1952) fil. dr och professor i nordisk historia vid Åbo Akademi. Av hans senaste publikationer kan nämnas *Sveriges historia 1600–1721* (2011) och *Furstar och folke Åbo 1812* (2012).

PERSONREGISTER

A

Achates Dalman, Wilhelm Fredrik, sv. publicist	62	Berger, Henning, författare	208
Agrell, Alfhild, sv. dramatiker	102	Bergh, Richard, sv. konstnär	130
Agricola, Mikael, biskop Åbo stift	149, 196	Bergman, Hilda, hustru till Annerstedt	227
Ahlbäck, Algot, pastor, redaktör	235	Berg, Ruben G:son, sv. litteratur- historiker	207
Ahlbäck, Gottfrid, pastor, författare	235	Bergström, Carin, sv. historiker	109
Ahrenberg, Jac, arkitekt i Finland	202	Bernadotte, Jean Baptiste, fältmarsalk, kung av Sverige	213
Albiner, Ingrid, pastor m.m.	236	Bernström, Gustaf, apotekare m.m.	208
Almgren, Carl Eric, arméchef	236	Berquin, Louis de, fransk informatör	162
Anckarsvärd, Karl Henrik, adelsman	41, 49, 50, 54	Bertil, prins	230
Anderson, Alfred, samfundsledare	236	Bese Johannesdotter, Gunilla, adelsdam	218, 222
Andersson, Axel, missions- föreståndare	236	Beveridge, William Henry, lord, brittisk ekonom	16
Andnor, Berit, sv. politiker (S), ämbetsman	132	Bexelius, Ernst, generaldirektör Socialstyrelsen	13
Andrae, Laurentius, ärkedjåkne, reformator	149, 170	Beyer, Nils, journalist	128
Annerstedt, Claes, historiker	226–228	Bichat, Marie-Francois, fransk anatom	179
Arbogensis, Erasmus Nicolai, biskop	171	Birgitta, heliga, klostergrundare	79, 83
Arckenholtz, Johan, ämbetsman, historiker	200	Björklund, Sören, författare	233
Arpi, Ivar, journalist	211	Björkman, Amanda, ledarskribent	211
Aschberg, Olof, bankir	130	Björnstierna, Oscar Magnus, utrikesstatsminister	60
Augustinus, kyrkofader	165	Björnstjerna, Carl Magnus, general, löjtnant	62–64

B

Banér, Johan, fältmarsalk	192	Blanka (Blanche), drottning, gift med Magnus Eriksson	78, 80, 88, 217
Baylan, Ibrahim, sv. politiker (S)	132	Blomstedt, Adolf, samfundsledare	235
Beck-Gernsheim, Elisabeth, sociolog	95	Blomstedt, Herbert, dirigent	235
Beck, Ulrich, tysk sociolog	95	Boetii, Johannes, biskop	153
Bengtsson Bielke, Ture, sv. riddare	71	Bogislaus von Schwerin, Fredrik, kyrkohede	50
Bengtsson, Herman, konsthistoriker	77	Bohun, Mary de, mor till drottning Filippa	74

Boije af Gennäs, Ludvig, friherre	53–56
Bolingbroke, Henrik, far till drottning Filippa	74
Bonaventura, Johannes, franciskanmunk, filosof	164
Bosdotter, Ingeborg, adelskvinna	215
Bosdotter, Märta, adelskvinna	217
Bosson (Dag och Natt), Bo, riksråd	217
Bosson (Grip), Nils, riksråd	219
Branting, Anna, författare	98, 128
Branting, Hjalmar, statsminister (S)	102, 127–130
Branting (von Kraemer), Vera, journalist m.m.	98, 102
Brask, Hans, biskop	149, 152, 153, 160, 161
Bredberg, Greta, konstskribent	235
Bredberg, William, rektor	235
Bremberg, Seth, journalist	8
Bråkenhjelm, Pehr Reinhold, präst, politiker	56
Bugenhausen, Johannes, tysk teolog	170

C

Callin, Ruth, elev Johannesdal	33, 36
Callmer, Christian, historiker	147
Canterbury, Anselm av, teolog, filosof	165
Carleson, Eduard Henrik, jurist	60
Carlsson, Gottfrid, sv. historiker	82, 86
Carl XVI Gustaf, sv. kung	230
Cederschiöld, Gustaf, ämbetsman	62, 63
Cederschiöld, Pehr Gustaf, prof. medicin	50, 58
Cederström, Jacob, friherre	53
Cederström, Rudolf, godsägare, friherre	65

Charlier, Anna, lärarinna	35
Charpentier, Gunhild, företrädare Johannesdal	28, 30
Clemens VII, påve	157
Corvinus, Antonius, tysk teolog	164
Cristiernsson (Oxenstierna), Sten, riksråd	220
Cronhielm af Hakunge, Polycarpus, greve	53
Cronhjelm af Hakunge, Otto August, greve	56
Cronholm, Abraham, sv. historiker	199

D

Dalman, Wilhelm Fredrik, publicist	45, 63
Danielsson, Axel, politiker (S)	129
Dardel, Nils von, konstnär	233
Derkert, Siri, konstnär	233
Diaconus, Paulus, benediktusmunk	165
Dickson, Oscar, grosshandlare	48
Dinamarca, Rosanna, politiker (V)	211
Döbeln, Georg Carl von, friherre	58
Döbeln, Napoleon von, friherre	58

E

Earenfight, Theresa, amerikansk historiker	73, 81
Eck, Johannes, teolog	167
Edith, drottning	80
Edvard III, kung	74
Ehrenborg-Lorichs, Signe, konstnär	72
Ehrenhoff, Gustaf Herman, kammarjunker	60
Ekendal, Sigrid, politiker (S)	9

PERSONREGISTER

Ekman, Robert Wilhelm, konstnär	196	Franzén, Nils-Olof, journalist	128
Ekström, Per, konstnär	233	Fredebern, Johan, skriver till biskop Tenus	87
Elmbrant, Björn, författare	231	Fridolin, Gustav, sv. politiker (MP)	211
Elmroth, Ingvar, historiker	41, 48	Friedlaender, Ina, historiker	84
Emma, drottning	80	Friedrich av Sachsen	164
Eneroth, Thomas, politiker (S)	132	Frieländer, Herbert, bibliograf	208
Englund, Peter, historiker	41	Friesen, Anna-Lisa von, dotter till Mia Leche Löfgren	100
Erasmus av Rotterdam, nederländsk humanist	150, 151, 161, 167	Friesen, Bertil von, son till Mia Leche Löfgren	100, 104
Erik av Pommern, kung	71, 83	Friesen, Fredrik von, jurist, make till Mia Leche Löfgren	100
Erik, kung	82	Fries, Karl, KFUM-profil	236
Eriksson, Kristina Ekerö, författare	178	Fryxell, Anders, historiker	45
Eriksson, Magnus, sv. kung	80	Frängsmyr, Carl, historiker	228
Eriksson, Nancy, sv. politiker (S)	230	Fröjmark, Anders, historiker	221
Eriksson Tott, Tönne, riddare	218, 219		
Erik XIV, kung	194, 197		
Erixon, Sigurd, sv. etnolog, kulturhistoriker	178, 188		
Erlander, Aina, hustru till Tage Erlander	232		
Erlander, Tage, statsminister (S)	229–232		
Estenberg, Carl Christian, predikant	61		
Eusebius, kyrkofader	165		
F		G	
Falck, Erik, biskop	154	Gedda, Nicolai, operasångare	130
Filippa av Lancaster, drottning	71–88	Geijer, Arne, LO-ordförande	231
FitzHugh, Henry, 3:e baron Ravensworth	78, 82, 87	Geijer, Eric Gustaf, historiker m.m.	42
Fleetwood, Carl, friherre	66	Georgii, Carl Evert af, armékapten	61
Flemberg, Marie-Louise, konsthistoriker	73	Gerson, Jean, teolog	161
Forèstis, Giacomo Filippo, munk	165	Gidden, Anthony, brittisk sociolog	95
Franchell, Eva, journalist	131	Gidlund, Carl, rektor	229, 236
		Glysingsdotter, Katarina, adelsdam	214, 215
		Gregersson (Lilje), Folke, riddare	220
		Gregor IX, påve	165
		Gritsch, Johannes, munk	164
		Gustafsson, Johan, missionsföreståndare	236
		Gustav II Adolf, kung	57
		Gustav III, kung	61
		Gustav Vasa, kung	149, 152, 170

PERSONREGISTER

Gustav VI Adolf, kung 230
Guthrie, Robert, officer 192

H

Hamilton, Henning, greve, politiker 59
Hammarškiöld, Lorenzo,
bibliotikarie, författare 51, 52, 54
Hans, kung 81
Hansson, Per-Albin, statsminister (S) 129, 229
Haraldsson, Magnus, biskop 153
Harrison, Dick, historiker 216
Hartmansdorff, August von,
hovkansler 50, 52, 53, 56, 60
Hawtrey, Gilbert, make till
Anna Charlier 36
Heckscher, Gunnar, politiker (H),
statsvetare 42
Hedin, Sven, upptäckresande 48, 66
Helie, Paulus, munk 168
Hellsten, Karl Konstantin,
målarbästare 202
Henrik, Finlands r:e biskop 196
Henrik IV, kung 75, 82
Henrik, prinsen av Wales 75
Henriksson (Horn), Klas, riddare 218
Henrik V, kung 83
Hierta, Lars Johan, publicist 46
Hilarius av Poitiers, kyrkofader 157
Hjalmarson, Jarl, politiker (H) 226
Hjerta, Johan Gustaf, politiker,
publicist 54
Hjärne, Harald, historiker 58
Hogenskild, Klemet, riddare 218
Horn, Christina, adelsdam 193
Hugo av Strassburg, teolog 164

Hungerford, Walter, baron 78
Hylander, Fride, missionslärare 235
Hylander, Nils, missionär 235
Höglund, Zeth, politiker (S) m.m. 127
Höjer, Signe, politiker (S), författare 12

I

Ibsen, Henrik, författare 94, 101
Imsen, Steinar, historiker 80

J

Jacobi, Sven, biskop 147–171
Jacobsen, Grethe, historiker 81
Jaurès, Jean, fransk socialist 128
Jersild, Christian, missionssekreterare 235
Jersild, P C, författare, läkare 235
Jespersen, Mikkel Leth, historiker 81
João, kung 76
Johan av Pfalz, hertig 78
Jonsson, Alexander, historiker 237
Jonsson (Aspenäsätten), Knut, riksråd 216
Jonsson (Grip), Bo, riksråd 214–216
Juholt, Håkan, politiker (S) 131, 229
Justinianus, bysantinsk kejsare 166
Justus, Jonas, tysk teolog 155, 161
Jutterström, Christina, journalist 231
Järta, Hans, politiker, riksarkivarie 44
Jönsson, Ola, politiker (bondeståndet) 63

K

Karlfeldt, Erik Axel, författare 207–209
Karlstadt, Andreas, teolog, reformator 161
Karl XIII, kung 63

PERSONREGISTER

Karl XII, kung	54	Lind, Jenny, operasångare	128
Karl XI, kung	52	Lindman, Adolf, präst	200
Karl XIV Johan, kung	48, 57, 63	Lindström, Harry, teolog	236
Key, Ellen, författare	98, 101, 128	Lindström, Ulla, politiker, minister (S)	16, 230
Knutsdotter, Katarina, adelsdam	79	Lisle, Anne, engelsk hovdam	78
Koch, Nils von, justitiekansler	64	Lombardus, Petrus, biskop, teolog	164
Kovalevsky, Sonja, matematiker	98	Lundgren, Brita, elev Johannesdal	33
Krantz, Albert, tysk historieskrivare	164	Luther, Martin, reformator	150–170
Kristian II, kung	152	Lydiksdotter (Jägerhorn), Catarina, adelsdam	191
Kristian I, kung	217	Löfgren, Eliel, politiker (lib.)	93, 100, 106
Kristina, drottning	53, 81, 88, 200	Lönnberg, Ivan, konstnär	233, 234
Kristoffer, unionskung	217	Löwenhjelm, Carl Gustaf, diplomat	62, 63
Kuuliala, Jenni, historiker	221		
Kärnek, Ruth, politiker	231		
L			
Lagerbielke, Gustaf, hovkansler	59	Magdalena, helgon	76
Lahtinen, Anu, historiker	212	Magni de Ludosia, Bero, sv. medeltida universitetslärare, biskop	166
Lambert, Francois, teolog	161	Magni, Petrus, biskop	154
Lanby, Anna Lisa, fackföreningskvinna	9	Magnus II av Mecklenburg, hertig	164
Lange, Gunnar, handels- minister (S) m.m.	230, 231	Magnus, Olaus, biskop, humanist	161
Larsson, Allan, politiker (S), ämbetsman	231	Magnusson Sture, Algot, riksråd	217
Leche Löfgren, Mia, journalist	93–106	Margareta av Anjou, drottning	80
Leche, Wilhelm, sv. zoolog	97	Margareta, drottning	71, 82, 83, 87
Leijoncrona, skräddare	54	Margareta, helgon	76
Leijonhufvud, Broder Abraham, friherre	65	Maria av Skottland, drottning	162
Leijonmarck, Evald Gustaf, kammarherre	60	Maria de Luna, drottning	81, 85
Leo X, påve	160	Martinus, Eivor, författare	73
Lidman, Tomas, riksbibliotekarie, riksarkivarie	41	Martin V, påve	83
		Mauvillon, Eléazar de, historiker	200
		Meintz, Jürgen, konstnär	195
		Melanchthon, Philipp, reformator, humanist	150–170

PERSONREGISTER

Melhusen, Vincent, biskop	152
Milles, Carl, konstnär	72
Molteke, Johan, riddare	214
Mosesson, Gustaf, rektor	236
Munck af Rosenschöld, Thomas, jurist	60
Myrdal, Alva, politiker (S), diplomat	9, 231
Mänsdotter, Karin, drottning	197
Möller, Gustav, statsråd (S) m.m.	129, 229
Möllersvärd, Carl, redaktör	28
Möllersvärd, Heloise, dotter till P U Möllersvärd	28, 30
Möllersvärd, Peter Ulrik, major	30

N

Napoleon, kejsare	213
Nelson, Janet L., historiker	80
Nevéus, Torgny, historiker	226
Nicklasson, Gösta, missionsförbundare	236
Nightingale, Florence, socialreformatör	179
Nilsson, Christina, operasångerska	128
Nilsson, Svante, riksföreståndare	218
Nilsson, Torsten, politiker (S)	229
Nordström, Birgitta, brorsdotter till M. Nordström	9
Nordström, Christer, brorsson till M. Nordström	9
Nordström, Margareta, hemhjälpkonsulent	7
Norman, Georg, superintendent	154, 169, 170
Norrby, Göran, historiker	41, 45
Norrhem, Svante, historiker	220
Nuder, Per, politiker, statsråd (S)	132

O

Odnoff, Camilla, politiker (S)	231
Oecolampadius, Johannes, kyrkoreformator	156, 161, 163, 170
Ohlanders, Ann-Sofie, historiker	222
Ohlsson, Per T, journalist	231
Olai, Benedictus, medeltida läkare	171
Olivecrona, Gustaf, journalist	231
Ollén, N P, redaktör	236
Ollén, Per, redaktör	236
Olofsson Stenbock, Gustav, riksråd m.m.	154
Ortmark, Åke, journalist	231
Orup, Lars, journalist	231
Oscar II, kung	66
Oscar I, kung	57
Ossietzky, Carl von, journalist, pacifist	98
Oxenstierna, Axel, rikskansler m.m.	123, 192

P

Pagrotsky, Leif, politiker, statsråd (S)	132
Palander af Vega, Louis, upptäcksresande	48
Palme, Olof, statsminister m.m.	230
Palmstierna, Carl Otto, finansminister m.m.	45, 59
Palmstierna, Erik, politiker, diplomat (lib. S)	129
Paykull, Johan Gustaf, diplomat, friherre	60, 62, 63
Persson, Olof, lagman	154
Petersen, Dorothea, dotter till Fredrik Petersen	29
Petersen, Fredrik, brukspatron m.m.	27
Petraeus, Aeshillus [Eskil], professor	194, 195

PERSONREGISTER

Petri, Alma, frälsningsofficer	235
Petri, Laura, fil. dr. frälsningsofficer	235
Petri, Laurentius, ärkebiskop m.m	149
Petri, Olaus, reformator, humanist	149, 151, 170
Petrus Hispanus/Johannes XXI, påve	165
Philippi, F.E.F., historiker	200
Planander, Lotten, elev Johannesdal	33
Porthan, Johan Gabriel, professor	196
Printzensköld, Carl, godsägare	64

R

Raab, Adam Christian, godsägare	58, 61, 63
Rabenius, L. G., jurist	47
Rantanen, Arja, historiker	237–240
Rappe, Axel, general, minister	235
Reenstierna, Märta Helena, Årstafrun	177–180, 184, 186–188
Richert, Johan Gabriel, häradsnordning	41, 49, 54
Rikard, hertig av York	78
Rikard II, kung	74
Rosenblad, Bernhard, diplomat, hovman	51, 52
Rosengren, Dolfi, föreståndarinna Johannesdal	30
Rosenstjerna, Nils, ryttmästare	57
Rothlieb, Carl Fredrik, kammarjunkare	46
Rothovius, Isac, biskop	194
Ruhe, Algot, författare	208
Ruthven, Patrick, ryttmästare	192
Rålamb, Clas, adelsman	123–125
Rössel, Agda, politiker (S), ambassadör	9

S

Sager, Minchen, moder till Mia Leche Löfgren	97
Samuelson, Jan, historiker	220
Sandler, Rickard, politiker, statsråd (S)	129
Schartau, Henric, präst	236
Scheele, Carl Wilhelm, apotekare m.m.	72
Schnell, Carl Henrik von, ryttmästare	180
Segerstedt, Torgny, publicist	128
Seitz, Frans, konstnär	201
Setterlind, Bo, författare	236
Sigismund, kung	83
Silfverstolpe, Malla, författare m.m.	109
Silleras-Fernandez, Nuria, historiker	81
Simonsson, Tomas, kansler	84, 86
Sjöberg, Marja Taussi, historiker	102
Skytte, Martin, biskop	153
Sköld, Per-Edvind, politiker (S)	229
Sommar, Magnus, biskop	154, 160
Staaß, Karl, politiker, statsråd (lib.)	129
Staël-Holstein, Germaine de, författare m.m.	213
Staël von Holstein, Eric de, baron	213
Stafford, Pauline, historiker	73, 80
Stagnelius, Magnus, biskop	126, 127
Stobaeus, Per, historiker	161
Strindberg, August, författare	129
Strindberg, Nils, ingengör m.m.	35
Sträng, Gunnar, politiker, statsråd (S)	232
Ström, Fredrik, politiker (S)	129
Sture d. ä., Sten, riksföreståndare	152, 219, 220
Stålhammar, Gerda, elev Johannesdal	36

PERSONREGISTER

Stålhandske, Torsten, general 191–202
 Svanberg, Lena, journalist 128
 Svenning, Eric, politiker (S) 128
 Svenning, Olle, journalist 128
 Svenonis Hjort, Erik, kung 154
 Svensson, Sigge, fogde 154
 Svensson, Torsten, adelsman 191
 Swertschkoff, Vladimir, konstnär 197, 199, 201, 202

Sydow, Tullia von, anställd på Socialstyrelsen 9
 Söderberg, Hjalmar, författare 207
 Södersten, Axel, organist 235
 Södersten, Gunno, organist 235
 Sörlin, Per, historiker 237

T

Taube, Aurora, slottsfru 109
 Tegborg, Lennart, kyrkohistoriker 150
 Tegnér, Alice, kompositör 236
 Tersmeden, Nils, politiker, diplomat 65
 Tham, Carl Wilhelm August, lektor 52, 58
 Tham, Wollrath, bruksägare 51
 Theophylaktos, grekisk-ortodox ärkebiskop 156, 165
 Thorsson, Fredrik, politiker (S), statsråd m.m. 130
 Thorsson, Inga, politiker, statsråd (S) 231
 Tingsten, Herbert, publicist m.m. 128
 Tomas av Strängnäs, biskop 87
 Topelius, Zacharias, historiker 198, 201
 Torstensson, Lennart, fältmarsalk 192
 Tott, Åke, fältmarsalk 192, 194
 Tranis, Goffredo da 165

Troedsson, Ingegerd, politiker, statsråd (M) 120–122
 Tudeschis, Nicolaus de 163, 166, 167
 Turesson (Bielke), Sten, riksråd 218
 Tyndale, William, reformatör 162
 Tyndal, Harry, samfundsledare 235
 Tyndal, Svea, frälsningsofficer 235

U

Undén, Östen, politiker (S), statsråd 129, 230

V

Valentin, Hugo, historiker 41, 56
 Vasa, Sigrid, dotter till Erik XIV 194
 Villstrand, Nils Erik, historiker 191, 237, 238
 Viollet-le-Duc, Eugène Emmanuel, arkitekt 202
 Vitus, Lars, missionsläkare 235

W

Wallenberg, Marcus, bankman, företagsledare 129
 Waterton, Kate, hovdam 78, 87
 Webb, Beatrice, socialistisk reformatör 130
 Wedar, Torsten, pastor 235
 Weibull, Curt, historiker 208
 Wernstedt, Johan Otto von, hovkamrer 50, 52
 Westerberg, Stig, dirigent 236
 Westheimer, Bartholomäus, författare 156, 163, 164
 Westin, Gunnar, prof. kyrkohistoria 234
 Whitlock, Anna, skolpionjär m.m. 98
 Widding, Lars, författare 178, 188

PERSONREGISTER

Wieselgren, Sigurd, politiker	66
Wigforss, Ernst, politiker (S), statsråd	129, 229
Wijk, Olof, grosshandlare m.m.	48
Wilson, Woodrow, politiker, statsvetare	130

Z

Zuniga, Diego López de, lärd, humanist	161
--	-----

Å

Åkerman, Britta, forskare, författare	12, 20
Åkesdotter (Tott), Ingeborg, adelsdam	219

Ö

Ödberg, Fridolf, historiker	154
Österling, Anders, författare	112–114

PERSONHISTORISK TIDSKRIFT 2015:2

Artiklar

<i>Otfried Czaika</i>	Om en biskop, ett bibliotek och 1500-talets biografiska problem: Skarabiskopen Sveno Jacobi och böckerna	147
<i>Ulrica Söderlind</i>	Årstafruns omsorger – exempel från dagböckerna	177
<i>Britt-Marie och Nils Erik Villstrand</i>	I rikets och nationens tjänst. General Torsten Stålhandske 1593–1896	191
<i>Åke Lilliestam</i>	Författarvänner	207
<i>Charlotte Vainio</i>	Kvinnors historia och skolböckerna	211

Recensioner	226
--------------------	-----

Medarbetarna i detta nummer	242
------------------------------------	-----

Personregister	244
-----------------------	-----